CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library
S.D.P.B.
Coll. No. 620

Title A work on Grammar

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No.: 620 Subject: Grammar

Title: A work on Grammar.

Author: —— Scribe: ——

Date of the work: —— Date of the Ms.: ——

Place of the work: —— Place of the Ms.: ——

Size: 10.8" by 4.8" Extent: 44 foll.

Language: Sanskrit. Script: Devanāgarī

Remarks: Begins and Ends abruptly

बाहुलकाल्ल्युड्भावे घञिति भाष्यकारादयः। अत्रायो ह्यारण्युपदेशः। भावे घञ्। भाष्यादिषु करणे घञिति तु प्रौढिवाद
इति केचित्। तत्र भाष्यकारे करणे घञ्। तस्योपदेशशब्दस्य लोकेपि साधुत्वस्वीकारात्। तदनुरोधेन करणे घञोऽव
श्यस्वीकर्त्तव्यत्वात्। न चैवं सौत्रस्यैवोपदेशशब्दस्य साधुत्वं भाष्यसम्मतं न तु लौकिकस्यापीति वाच्यं। तथा सति सौत्र
त्वेन परिहारसंभवे कृत्यल्युटो बहुलमिति बाहुलकस्वीकारानुपपत्तेः। सर्वथैव बाहुलकस्य संभवति सौत्रमात्रविष
यकत्वे न संकोचे मानाभावात्। ह्यान्तरवृत्तेरज्ञानस्येवेत्सध्यहरेषु तथा रोपदेशस्येन्नपरोच्चारणामिति वार्त्तिके उपदेशश
ब्दउपदेशप्रयोजनेन करणात्तु व्युत्पत्तिः। परस्तात्प्रवृत्तत्वात् प्रयुक्तः। कोऽस्माभे स्वयं व्याख्यातमेवेति। पर्तुप्रक्रियां नेशब्दाग्निरि
ति करणात्तु व्युत्पत्तिः परास्ता। परत्वेन ल्युटा शब्दात्ययस्य वीधादिति। तत्र बाहुलकेन ल्युडभावेन करणे पि प्रक्रियपति रूपसि
द्धेः। नन्वत्र बाहुलकस्वीकारे मानाभावः। कृत्यनेष्वति स्वेन्ने ह रदन्नेन पदाभावकर्मरोणः शस्तदासार्वधातुके यकारि ङः शपुप्र
क्षितिरिडादेशः अन्यत्र शपव परत्नोरि डादेशा इत्यभिधानाकरणशब्दस्य स्वीकारात्। न च भावेऽकर्तरि च कारके इत्य
नुवृत्त्या हत्यूपा चेति सूत्रेण सिद्धस्य शब्दस्य करणाधिकरणयोर्ल्युटा बाधेपि संप्रदानामादानयोर्हरदन्तोक्ति विषयत्व
मिति वाच्यं। भीमादयोपादाने इति सूत्रे तान्नाभय्य जेरणादय इति पर्युदासे प्राप्त इति काशिकोक्तेर्भीमादिगणपठि

म.खं.

तमप्रश्लिष्टस्कंदनादेरपि क्रिशेः पर्युदासः प्राप्त इत्यवगम्यते। तेन नाम्धातुनामन्यत्रोणादिशब्देन तातीयीकन्नतीय चतुर्थ्यचुर
णो क्रमात्तयान्न स्युः तेन तु पंचपाधकमाद्देवत्वमवगमात्रतीय चरणो क्रस्य संप्रदानापादानयोरप्राप्तेरिति। न च कृत्यल्युटो इति
सूत्रे कृत्यस्य ग्रहणेनेकृद्ग्रहणस्य वार्त्तिककृतोक्ते बीकृत्यलकाः संप्रदानापादेव शः कुतो नेति वाच्यं। सो त्रस्य कृत्यल्युमात्रविषयत्वा
त्कृल्कस्य प्रथमोपस्थितेस्तमादाय ल्युडभावस्यैव करणेष्वीकर्तुमुचितत्वात्। विनिगमकाभावे भाष्योक्तरीत्या करणे
शस्योक्तत्वाच्च। यत्तु यत्तु धातुसूत्रे त्यादि पठेति। पत्रव्यावहन्नेकरणव्युत्पत्त्या पूर्वीहीपानानामुपदेशत्वं कर्मव्युत्प
त्यागमादीनां उणादिलिंगानुशासनयोरपि सत्त्वात्सिद्धेः दृष्टगुणानं गोवलीवर्दन्यायेन। एवं गणनादेव सिद्धे धातो
रधीतादि। अत्रेदं वक्तव्यं। किमेषामुपदेशसंज्ञा उत योगमात्रं। नाद्यः संज्ञायाः शास्त्रकारैरनुक्तेः अत्र संतास्तादृशप्रयोगे नेति
भाष्याक्तेष्ठा। किंच न धातुनो पठ्यतिसूत्रे धातुग्रहणं किंतु त्वतलविना प्रत्ययविनेति भाष्यमुपदेश एवानुबन्धलोपे कृतेनतो
धातुसंज्ञेत्येव परः कैटयं यच्च विरुद्धेत। अपि चाद्यसोरे ह्रा विति सूत्रे चेलोपश्चे तिद्दिशकारको निर्देशः द्वितीयः शकार
इदिति अतोलोपात्सूत्रस्य भाष्यकैय्यटादिकमपि विरुद्धेत। न द्वितीयः योगस्यैव पुरस्कारे परिगणनस्य वार्थत्वात्। धा राम.
त्वादिषु करणव्युत्पत्ति रागमादिषु नेति वैषम्यस्य दुरुपपादत्वाच्च। उपदेशेनाप्रयोजकधातुत्वादिरूपोपाधौ वेति त्रसतु

दाया तं हलिदित्यपि इति सूत्रे भाष्यविरोधात् चैत्यादि वदंति। तन्नोच्यते। उपदेशशब्दस्य करणव्युत्पत्तौ तस्य शिष्यसौकर्यार्थके यं चि
दर्थी वा धात्वित्यादिनोदाहरणमात्रं न तु परिगणनं तेन ञोत्रियत्रादिनकारादीनामित्संज्ञासिद्धिः हलन्त्यमित्यत्रे वोपदेश
शब्दस्यानुवृत्तेः। न च धात्वाद्युदाहरणप्रयोजनं तु लिंगं। एधादीनामनुबंधरहितानामेव धात्वादित्वात्। उपदेशकाल एवानुबं
धानामित्वेन लोपात्। अत एव तथा तु लोपस्सूत्रस्य भाष्ये कैय्यटयोरविरोधः इति वाच्यं। अत्र धात्वादिपदेनानुबंधसहिता
नां धातुपाठपठितानां ग्रहणात्। तेषामेवोपदेशत्वात्। तैरेव हि प्रयोगस्याधात्वादय उपदिश्यंते। अत एव हलंत्यसूत्रे धा
त्वादीनामन्त्यं हलिदित्यपि कं भाष्यस्य धातुपदमव्ययं वरत्वेन व्याख्येयमिति न काप्यनुपपत्तिः। यत्तु व्याख्यातं ग्रंथ इत्यत्र
धात्वादिघितादि। सो यमनुक्तोपालंभः। न च हि नपत्रे सा ह तथादि स्वेच करणव्युत्पत्तिः। किं त्वागमादावपि। अत एव क
रणसाधनव्युत्पत्त्याः ज्ञातत्वरूपज्ञापकपरत्वेन शास्त्रवाक्यानामुपदेशत्वमिति शास्त्रवाक्यानां शास्त्रसंबंधिवचनाना
मिति ऋणादि वचनसाधारणमुक्तं। सर्वानुगतत्वाच्च तेन च कर्मव्युत्पत्त्योपदेश इति कथने एतद्वेदेन सर्वेषां धात्वादीना
मुपादानं। न च कामः कर्मव्युत्पत्तेः स्वरूपसंबंधेन करणव्युत्पत्तेः समुच्चीयते इति सर्वत्र व्युत्पत्तिद्वयस्य तदभिप्रेतत्वात्। उपदे
शेनाप्रयोजकेत्यस्योपदेशतापर्यालोचिकरणतावच्छेदकेत्यर्थः। अत एवोपदेशेत्वं यावत्पिप पित्तं तेनैतु उपदेश इति वा

म॰ रवं॰ स्यायोपदेशातेत्यादिना समुदितवाक्यार्थ उक्त इति स्वयं च विरोधोप्यपास्त इति दिक् । यत्तु प्रातिशाख्यमविगाने प्रतिज्ञा श्रुत्य
ल हरणेति क्लिष्टं व्याख्यानमिति । तत्र । भावाकर्तृकारकविहितस्य ङो लाघवाद्भावे शक्तिरन्यत्र लक्षणेति क्लिष्टं व्याख्या
नमिति । तत्र । भावाकर्तृकारकविहितस्य ङो लाघवाद्भावे शक्तिरतश्च स्थानसंभावात् क्लेशाभावात् । न हि तस्यैव त्वर्थविधा
नमात्रेण तत्र शक्तिः । रूपो गणस्य । कर्तृकर्मणोरपि विधाने पि प्रत्युरत ऋ रूपप्रयोगेण संबंधमात्रेण क्ताप्या कर्तृकर्मणोर्ल
क्षणास्वीकारादिति । यच्चापि तु नं मं नाडु इति यमित्रे मं ते स्य निडेकदेश्ये इति च प्रम वार्तिककृता व्यवहृतत्वात् कृतस्य
मसाभिधानं । आघस्योणादिसूत्रत्वात् द्वितीयस्य व्याप्त्यतिकारिकास्थत्वादित्याहुः तत्र प्रमवार्तिककृता व्यवहृतमिति
तेरनभिधीनात्तत्व प्रमवार्तिककृदस्यानतुस्तत्र कृतत्वे मत इति हि तेषां मभिधानं तत्र वार्तिककृद्व्याप्रमत्तुणादिकृतैनस्य
लक्षणां मन्त्रं चाष्टाध्यायीस्थं तत्करणं च विशेषणं तेनोणादेः सूत्रत्वेप्यष्टाध्यायीकर्तुरुणादिकर्तृत्वेपि च न इति । तथा
चाष्टाध्यायीव्यवहृतानामेकचत्वारिंशत्वाभिधानमिति फलितमिति दिक् । तुल्यास्य । स्थानविरूपरोज्जमङणानां ना
सिकावेति केचित् । तत्रा तेषां नासिकास्थानत्विमानाभावात् । अनुस्वारयमानां चनासिकास्थानमुच्यत इति पाणिनिशि
क्षायां यमानुस्वारयोरेव ग्रहणात् । नासिकाव्यापारमात्रेणात स्थानत्वे तु नासिकाकारादीनामपि नासिकास्थानत्वप्रसङ्गे ते राम॰

ति तदकथनेन न्यूनचता । किं चैवं सति तुल्यास्यमित्यत्र किं चित्स्थानसाम्ये आभ्यन्तरप्रयत्नसाम्ये ङमङणनानां स्पृष्टप्रयत्नानां परस्प
रं सावर्ण्यं स्यात्तथा च तलं तयसीस्या दावनुस्वारस्य यथि परसवर्णः तापदान्तस्यानुस्वारान्तरतमा ङकारादयोपि स्युः । स्त
र्व स्थानसाम्यान्नयोः कङादीनामपि सावर्ण्यं न स्यादिति त्वङ् शोषीत्या दोङ्काराघप्रसंग इति नृत्युसवर्णसंज्ञायां तुल्या
स्य प्रयत्नत्वमन्त्रनास्य प्रयत्नत्वं तथा च यथस्यान्त्र नास्य प्रयत्नं तत्तस्य सवर्णमिति सवर्णसंज्ञा सूत्रार्थः । एवं च ङकार
घन्वन स्थानत्वाभावे पि रुतिरिहादि तिवाच्यं । एवं सति वकारस्य लकार सावर्ण्यं स्यादिति तो र्लोत्य त्र लकारस्यारोत्व
न वकारग्रहणप्रसक्तौ नह स्त्रिसादौ तवर्गस्य वकारसवर्णपत्तेः । रलो त्युपधादित्यत्र रलन्निविष्ट लकारेणा व ग्रहणापि
देविपत्नी त्यत्रापि सनः कित्वापत्तेः । तल्लोकमित्यादाव नुस्वारस्य यथी त्यनुस्वारस्य लसवर्णानुनासिकवकारापत्तेश्च ।
रूपांदंतो ष्टस्य द्वंद्वे न निर्देशात्स मुदितस्य वकारस्यान त्वेन तु प्रत्येकमिति दंत स्थानत्वाभावद्वस्य न लसावर्ण्यं । ङ
कारस्य तु स्थ यकं ठनासिकास्थानत्वे निर्दिष्टमिति कंठस्थानाद्भवति कसावर्ण्यं अत एव धात्वादेरिति सूत्रे ऽदंत्यपराङ्
त्यत्रस्थिता रूपः प्यट्रि·र्दिष्टाः । अन्यथा दंत्यपरसादित्वे नतेषामपि संग्रहे न तेष्ट्यद्रि·र्दिशोरविनिवाच्यं । तथा सति
ङुकहीत्यत्र लुग्वा दुहेति क्सलुको त्वनुषंतरत्यनोदोष्य प्रर्दस्येतु कारस्य वानापत्तेः । अत्र दंत्यपरा इत्यत्र च दंत्य ग्रहणोनु

३

म. खं. कारोनर्थत्वेनेत्याशंकास्यादिति स्विदादयो भेदेन निर्दिष्टा इति कैय्यटे नाशंकामात्रविषयत्वेनष्टयद्रिर्दृशस्याभिधाना
दिति। अन्यैरपि दृष्टकस्विदादियहणादिह दंत शब्दः केवलदंतपरः तेन स्वदीदीनां मेत्सम्भिदपद्रिरम्यवदंतपयहणेव का
र्ययहणं स्त्रविति। किं चाकुंठरथेनेत्यत्रानुस्वारस्य परसवर्णाभावापानुस्वारस्यापि परसवर्ण इत्युक्तजातिपक्षमाश्रित्य स्या
त्तेंतरतमपरिभाषेकवाक्यतयाऽनुस्वारांतरतमः परसवर्णो भवतीति वाक्यार्थ आश्रितः तथा च ज्ञादीनां नासिकास्थान
त्वेनेत्यमेवानुस्वारांतरतमत्वेनत्वड्रूःशेषी स्याद्दावनुस्वारस्य डादिसिद्धावपि संवत्सर इत्यादौ वकारेण न व सिद्धो दिति। अर्द्धे
त्रासिद्धं। अत्र सपादसप्ताध्याय्यां विहितं कार्यं प्रति त्रिपाद्यां विहितमसिद्धमिति प्रक्रियोक्तो मनोरमायं इत्यादिनसिद्धो दिति केचि
त्। तन्न। प्रक्रियोक्ते हि कार्यं प्रति कार्यैकदेशोऽसिद्धं पूर्वमेव न ज्ञातमित्यर्थः। शास्त्रासिद्धत्वे त्वयमेव फलितोऽर्थः। तदुक्तं कैय्यटे
न। यत्रास्तु ज्ञारितं तस्यासिद्धत्वमशक्यं कर्तुमिति अत्रासिद्धवचनातिदेशः शास्त्रासिद्धं पत्र इति। तथा चातिदेशेन कार्यं प्रवर्त्तकत्व
रूपोऽसिद्धधर्मः शास्त्रेतिदिश्यमानः कार्यासिद्धत्व एव फलतीति। एवं च मनोरमायं इत्यत्रोत्वे कर्तव्ये रलोपस्य पूर्वमेवाप्रवृत्तौ
रोरुत्वस्याप्रवृत्तौ यत्नान्मनोरथ सिद्धिः तरंगत्वेन प्रथमतो दीर्घत्वेरादिति स्यात्। ज्ञात्पक इति प्रकृतिभावे ज्ञात्रलादितिस्या
दितिरलादिवत्युक्तिसंभवमिति। नच वारणादांगं बलीय इति पूर्वं ज्ञातोऽङीति गुणत्तेनोयणिरलादितिसेत्स्यतीति वाच्यं। अंग

वारणीयो गुणत्वहेतोहान्गं बलवद्यथा भ्रम इति। प्रकृतेचविभक्तुत्पत्तेः पूर्वं गुणप्रवृत्तौ अंतरंगत्वात्सवर्णदीर्घप्रवृत्तौ बाध
काभावात्। न चांतरंगपरिभाषयाबाधिकयाऽकृतव्यूहपरिभाषयाचगुणप्रवृत्तौ दीर्घाप्रवृत्तिरितिवाच्यं। यत्र बहिरंगेणांत
रंगस्य निमित्तविघातो न तत्रैवांतरंगेण बहिरंगस्य निमित्तविघातकृताव्यूहपरिभाषाप्रवर्त्तनात्। प्रियचुषइति यथा। प्रकृते चांतरंगे
णादीर्घेण बहिरंगस्य गुणस्य ह्रस्वाकाररूपनिमित्तविघातेनाकृतव्यूहपरिभाषाया अप्रवर्त्तनात्। किं चैदृशस्य
ले तरंगेणा बहिरंगनिमित्तविघातेप्यकृतव्यूहपरिभाषानप्रवर्तते तद्वश्यमभ्युपेयं। अन्यथा उनसने इति दिटि दिद्रू
णोरितिनकारस्याकारें तरंगत्वात्सवर्णदीर्घे आतो धातोरित्याकारलोप इति प्रक्रियया पपमुषइत्यादि न सिद्ध्येत्। आ
तोलोप भावित्वे सवर्णदीर्घस्यांतरंगस्याप्यप्रवृत्तेः। अभ्युपगतं च पपमुष इति रूपमसिद्धवत्त्रत्रे भाष्ये इति चिंत्यं। अप
श्रुत्य अस्यामवस्थायां अत्यक इति प्रवृत्तावपि ज्ञातो ङीति गुणे ज्ञात्परत्वाभावात् प्रकृतिभावे यणापयोक्तसिद्धिः। न
चैकोः सवर्ण इति प्रकृतिभावः। समासेनन्निषेधात्। वैकल्पिकत्वेन पक्षे तस्याप्रवृत्तेश्चेति चेत्। न। अचः परस्मिन्निति गुण
स्य स्थानिवद्भावे नात्परत्वात् प्रकृतिभावनार्दवस्थायां न च पदांतविधिः। कार्यीतराभावपर्यवसायिनः प्रकृतिभावस्य पदा
न्तवपत्तात्। पदस्तुश्लोऽल्परलोपितिविगृहीतं तदपि चिंत्यं। श्रोसाक्तनोऽत्रातिगुणानिमित्तत्वादितिदिक्। इति संज्ञाप्रकरणं।

म॰ खं॰ इको गुणवृद्धी॥ इह भाष्याद्यनुक्तोऽपि नियमपक्षः सुसाधस्तच्छेषपक्षाद्धि शिष्टप्रेक्षेति निरूपितं प्रक्रियाप्रदीपे स्वाभिः। तथा हि
एतत्परिभाषाभावे अलोन्त्यशेषत्वे मिदेर्गुणः पुगंतलघूपधस्य च मृजेर्वृद्धिरित्यादौ दोषस्तु द्वाभ्यामिदकः स्थिदिः पुकांतः पुगं
तः लघी उपधा लघूपधा ततः समाहारद्वंद्वः मृजेर्वृद्धिरित्यत्राचोञ्णितीत्यतोऽच इत्यपकृष्यत इति प्रकृतपरिभाषानु
पस्थानेपि स्यान्नुपादानादेवेष्टस्याविलाभो भाष्यकृतैवोक्तो नियमपक्षः पुनेत्र्येयं किंत्वेवं सति किति चेत्यत्र लेगवाय
नादावनतिप्रसंगाय वस्तमर्थकत्वेनेक इति विहितको गुणवृद्ध्योर्निषेध इत्यर्था लघूपधगुणस्य क इत्यविहितत्वा
द्भिन्नत्वादोविषधायोगान्नच्छेदपक्षे गुणो दुर्वारो नियमपक्षे रुणादीत्यादावति कोपि लघु उपधायाः सत्त्वात्तत्र प्रवृत्तावि कद
तिनियमितो लघूपधगुण इति तन्निषेधः सुलभ इति। एतेन नियमपक्षः मन्त्रघञ्छेदपक्षे द्वंद्वेपि तापदोपस्थितिय रू
स्यैव भाष्ये समर्थितत्वात्तच्छेषपक्षेपि दूषणोद्धारस्तच्छब्दकौस्तुभे स्पष्टीकृतोस्माभिरिति परे परिक्तं वच इत्यवगं
तव्यं। मिदचोन्त्यात्। अत्र तत्तेदें त्यादचः षष्ठीमिदिति प्राचो क्तृत्तो वा चइति निर्द्धारणे षष्ठी न तु पंचमी जातोचेकवचनं न
याचावां मध्ये त्यादित्यर्थः। तेनाच इति वृत्तावत्यादितिसमानाधिकरणपंचमीत्यभिमानेन शेमुचादीनामित्यादाव राम॰
व्याप्त्यभिधानं प्रत्युक्तं॥ यत्तु भक्तत्वेन परत्वमिति दीघो न स्यादित्यन्नघतन्नदादियहणं स्यादिनुमर्थमिति वार्तिके नैव दूषितप्राय

मितिव्याख्यातत्वचनं न दूषणं। तत्राप्यशादित्वेवृंहलिहइत्यादावनुस्वारादिन स्यादत एवाभक्तत्वपक्षोप्युपेक्ष्यः। न च एरणीत्यादावनो
नत्वादंगस्य दीर्घोप्रसंगस्येति हि व्याख्यातव्यं यस्तत्र च परादित्वदूषणं सोऽप्युपपत्तेरुक्तदोषनिरासादिति। यत्तादेः परस्येति सू
त्रे विदूरावत्ताप्राचां पंचमी निर्देशेनेत्याद्युक्तमसंबद्धमिति केचित्। तन्न परत्वानुवादेन पस्य स्थानित्वार्थं तत्र स्यादेरित्येवस्तत्रा
र्थः। परस्येति परिभाषात्वानुवादस्योत्तरस्यातइत्येतद्विषये न। तत्रात इति स्थानिनिर्देशात्। किं तु तस्मादित्यत्र स्येति परिभा
षोपस्थितेनत्वविषय इत्ये स्पष्टप्रतिपत्त्येयं पंचमी निर्देशेनेत्यादि प्राचो वचनेऽर्थमसंबद्धमिति चिंत्यं। इति परिभाषाप्रक
रणम्॥ इको यणचि। यत्ति ग्यसोर्यथासंख्यत्वाभावोपपादनाय षष्ठ्विष्टरिकः यणः सप्रभाव्यमानत्वेन सवर्णाग्राहकत्वे
पि गुणानामभेदकत्वेनानुनासिकानामपि यवलानां ग्रहणादिति। तत्र गुणानामभेदकत्वपक्षे कथं सत्त्वेऽनुनासिक
यवलग्रहणे हेतुरिति चिंत्यं। ऋग्यणोर्यथासंख्यत्वापादनं यथासंख्यसूत्रोपन्यासस्थाने तरतमसूत्रानुपन्यासप्रयोजन
न मिर्गदीर्णी दीर्घो घुपस्यामोपायमप्रक्रियाप्रदीपादवसेय इति। अनवीक्षा॥ अत्र वा हेतुइत्यनुवृत्तेर्वसिद्धिर्भ्रमः तितिक्षिति
तिसत्री व्यर्थेतिकेचित्। तन्न दीर्घो दाचार्याणामित्यस्य नित्यत्वाकरणे वैयर्थ्यं। न चाचार्यग्रहणे नास्य देकल्पिकत्वं। त
स्य पूजार्थत्वात्। अत एव नादिनीत्यत्रानविदे तिणाच्यत्राकोरहाभ्यामिति प्राक्कारिकायामुक्ता विभ्रमः तितिक्षितिसत्र

म.सं. हृद्ये इति तु माशिमनुडाव्यदीर्घादाचार्याणामित्यत्रानचि चेति प्राप्तिरिह द्रस्ते नो द्राविता तस्य हृयमाशप उत्रीयते। यत्तु प्रभृति
छिति सत्रे हृद्ये वैकल्पिकनिषेधविधायकं तत्र प्रासुडावनेनावश्यकं। विकल्पस्याप्राप्तविषयस्यापि संभवात्। नित्य
निषेधे तु तद्रुडावनमावश्यकमिति। एवं च त्रिप्रभृतिषु छिति सत्रमावश्यकं। अन्यथा राष्ट्रमित्यादेर्दीर्घात्परस्य द्वित्वं तस्मा
त्। न चाप्तेऽत्यत्र माधवेन द्वित्वकरणात्कथमिदमिति वाच्यं। तस्य माधवग्रंथस्य प्रकाशे अतएव दूषितत्वात्। आत्मरय
मित्यत्र प्राप्तिशास्यभाष्ये द्वित्वप्रवर्तनं च श्चोदसत्वे तन्निर्वाहः। भाष्ये कृत्स्नाकृत्स्न भाष्योदाहृतद्वित्वनिर्वाहः यदीर्घादाचा
र्याणामित्यत्रानचीत्यस्य हलीत्यर्थः कस्मात् अत्रेत्यादि प्रक्रिया कौमुदीप्रकाशादर्शनीयं। एतेन दीर्घादाचार्याणामि
ति सत्रे आचार्यग्रहणं पूजार्थमित्युमिनोत्यवाकृत्वाकृ इति भाष्योदाहृते विकल्पे उपपत्तिश्चिंतार्थं केशेरोसुधेत्वा प्रमाणार्था
माः प्रामाणिके रत्नकेरित्यादि परास्तं। यत्तु स्योनिवत्सत्रे त्रेधा संगेत्यादेरुदाहरणोऽव्ययसंगापदाभ्यां प्रयुक्तपन्नासे वेक्ष्य
प्पि दूषणोपपत्यसनंतत्वेनैतन्मे स्वपमेव गोवलीवर्दन्यायेन समाहितं तत्वात्समादेयमिति। संयोगांतस्यापत्तुयताः
वार्तिककृतो वचनं नवसारव्यानप्रकारद्वयं तु भाष्यकृत इति तन्निर्मूलं। मतभेदे प्रमाणाभावादिति। तत्र भाष्ये तु सं
योगांतलोपः भुधोलोपो नास्तीति समर्थितमिति कातंत्रपरिशिष्टोक्तेरेव मानत्वात्। युडितिहि प्लुत्यते। यदि काव्ये कृते तं राम.

शात्वमदस्त्रं वा च स्तारणः काव्यो कलत्र। शात्व। अथ वित्वन्न यत्र संयोगांतलोपो दुर्लभः अयथ कृहृये करूप्यार्थपत्र वैपर्व मं
तरंगं परं परं बहिरंगमित्यस्त्रोपरि लोपयोरसिद्धत्वात्तत्र चांतयोः छिपि कौदि विधिं प्रत्यस्याशिवत्वाद्दुढो दुर्धीरत्वात्। विछि
लोपो व्यारित्यस्य प्रसंगात्। गिरिं वृश्चेत्यत्र क्विपि परतः प्रतिषेधार्थं वचनारंभ पहे गिरिवेडित्युचितं प्रत्यास्यानपहे
तु मांतमेवेति। तदप्यसत्। स्कंदयतेः स्कन्नित्यादि निष्पदोनस्त्रत्वस्यैकेप्यटेनकुस्मयतेः कूरिति हि रंगपहामि प्रायेण
माधवइतिस्त्रग्रंथेन च विशेषास्त्रंदमर्दमित्या घकोव्यो इह तत्वात्तादिचिकाप्रशब्दासिमिदिसंयोगांतलोपस्यासिद्धत्वायलो
पः लोपादेः स्थानिवत्वाभावेपि शात्वेत्तद्भावाल्लोपो व्योरित्यस्यासंभवात्। अतएव काव्यशात्वशब्दयोर्वेषम्यात्तद्वत्किंत्वमिति
चिंत्यमिति प्रकाशकृद्भिरुक्तेवस्तुतो हलंत्यसत्वे क्रमभाष्यादिबलात्त्वयं गिरिवेडित्यत्र फलभेदसीकारेणा च तेन्हृयरूपाणमे
करूप्यमित्युक्तकेशाम्रयणे निर्मूलमेवेत्यास्तां तावत्॥ सुध्युपास्य इत्यत्र पुनर्द्वित्वइति प्राक्किमा कौमुद्यां प्रकाशकृद्भिर्यस्य
तन्मे दस्याद्वित्वं धस्ये ववेतुस्त्रां तेषकारयकारोभयद्वित्वे उभयोः पुनर्द्वित्वे लोपविकल्पः स्वातर। द्वित्वेऽनुभयद्वित्वेचनवृ
पाणि। तथाहि। एकधं द्विधा एकयं द्विथं द्विपंचा एवं द्विधं त्रिधं चेति। न चांतरंगे द्वित्वे बहिरंगस्ययणोऽसिद्धत्वं त्रेपादिकें
तरंगे बहिरंगपरिभाषा न प्रवर्तत इति विसर्जनीयसत्रे भाष्यकेयटयोः व्यवस्थापितत्वादित्युक्तम् अत्रकेचित्॥ एकसंग्य

मं. रवं. कोरेकं लक्षणं सकृदेव प्रवर्तत इत्येकः पूर्वपरयोरिति सूत्रे भाष्ये सिद्धांतितत्वात्तस्य पुनर्नाद्वित्वप्रवृत्तिः स्याद्यादित्वानंत्यापत्तेः।
न च स्वं वोऽशरीति हलो यमामिति च लोपेन निर्वाहः लोपस्यैवैकस्य कल्प्यत्वात् किं चैवं सति सर्वस्य द्वे इति द्वित्वमपि प्रसंगः पुनः प्र
वर्तेत अत एव लिटि धातोरिति सूत्रेऽनभ्यासस्य ग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातं सनंताड्डुडं तोद्धारिणि चडि द्वित्वाभावार्थं तद्वित्वे
यटादिभिरुक्तमिति। तत्र प्रकाशोक्तप्रथमपक्षे तोवक्तदोषः पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्व इति त्रपोऽसिद्धत्वाभावाज्जश्त्वकृतेदकारस्य
द्वित्वमिति व्यक्तिभेदात्तु न द्वित्वप्रवृत्तेः अत एव मेर्ष्यते त्यादोपसंख्यानीयकारादिद्वित्वं भाष्यकृता प्रत्याख्यातं इत्यत्र तृटकारद्वित्वेर
मादित्यत्र न प्रत्येवावसानमिति चर्त्वे द्वित्वे च रूपचतुष्टयमिति च भवतोदाहृतं। न तत्रि तु पेव पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्व इत्युपन्यस्तं।
अत्र सिद्धत्वमभ्युपेत्य प्रवृत्तद्वित्वापवादेऽप्याह मिकहि द्विर्वचनस्य स्थाने द्विर्वचनं तस्यान्यादेशत्वं न तेषां भेदाद् अकारादिद्वित्व
स्य पुनः प्रवृत्तेर्लक्षणाभावात् एकः पूर्वपरयोरिति सूत्रे भाष्ये सकृत्प्रवृत्तिः सिद्धांतितेत्यभिधानं चानवधानविवर्धनं। तत्राधानी
दिशास्त्रदृष्टांते न कश्चिद्दैवैकस्मिन्प्रयोगे अनुष्ठायकत्वस्य तत्र प्रयोगांतरे इत्यापत्तेरकस्यापि ष्टोमादिशास्त्रदृष्टांते न प्रयोगांतरेपि त्रु
रागादिप्रवृत्तेरेव सिद्धांतितत्वात् तु सकृच्छास्त्रप्रवृत्तेः। आनंत्यापत्तिरपि प्रकृते न दोषः। आनंत्यं तत्कार्यसहितप्रयोगस्या राम.
शक्यत्वाच्छास्त्रकर्तव्यस्य परिनिष्ठितप्रयोगस्याभावात्तद्वाक्यस्यानुष्ठायकत्वापत्त्या दोषः प्रकृते च सानाक्त्वा द्वित्वस्यैक

सिकत्वेन यावद्व्यक्ति द्वित्वसहितप्रयोगस्य परिनिष्ठितत्वे जाते तेनैव शास्त्रस्य कृतार्थत्वात्। लिटि धातोरिति द्वित्वस्य तु नित्यत्वादानंत्या
पत्तेः क्वचिद्व्याप्तौ कल्पनीयायां लाघवात्प्रथमप्रवृत्तावेव व्याप्तिकल्पनात् अनभ्यासस्य ग्रहणं प्रत्याख्यातं। अत एव सर्वस्य द्वे इत्य
स्यापि न पुनः प्रवृत्तिः सकृत्प्रवृत्तेन द्वित्वेन चाभीक्ष्ण्यादेर्बोधात् अत एव परेर्वर्जने इति वैकल्पिकस्यापि न पुनः प्रवृत्तिः। अयमत्र
निष्कर्षः लक्षणस्य पुनः प्रवृत्त्यप्रवृत्त्योर्व्यक्तिभेदाभेदावतंत्रौ किंतु क्वचित्कल्प्यत्वरोपप्रवृत्तेर्निमित्ताभावात्तु न पुनः प्रवृत्तिः क्वचिदा
नंत्यात्। क्वचित्स्वानुरोधेन व्यापारो प्रथमपुरुषबहुवचनादिशास्त्रसंकोचस्येव तत्तल्लक्षणस्य सकृत्प्रवृत्तिरिति संकोचस्य कल्पना
त्। यथा स्तुध्युपास्य इत्यादावि कोयणवीत्यादेः पुनरप्रवृत्तिः। एवमाप्याइत्यादौ याङ्शास्त्रादेः। अवोढामित्यत्र ढत्वादीनामसिद्धत्वात् हृदुं
तवेद्वोढा पैसहिवहोरित्योकारे च कृते पस्तक्षस्यापि हलं तद्बहिश्शास्त्रस्य प्रकृते तु उत्सर्गतः प्रवृत्तस्य द्वित्वशास्त्रस्य प्रवृत्तौ न वि
विबाधकं अत एवासिद्धवत्त्रेवपुर्यपरिशिष्टत्वविधायकवार्तिकप्रत्याख्यानायप्रवृद्धिधानसामर्थ्यं वर्णयितुं नत्र्यं जननपरस्यैकस्या
नेकस्य वा प्रक्रतो विशेषोऽस्तीति भाष्यकृतोक्तमिति भेदपक्षेपि यणोमय इति द्विर्वचनाद्धलो यमामिति पक्षे यलोपविधानात्स्वे
पि यणोमय इति द्विर्वचनाद्धलो यमामिति पक्षे पलोपविधानात्स्वरेयकारद्वयं भवतीत्येवेति न्याय्योऽसुटेति तद्विधानसामर्थ्याद्यण
न भवतीति कैय्यटः। इदं द्वित्वस्य पुनः प्रवृत्तावेव संगच्छते। अन्यथा सुदृपक्षे द्वित्वेपि यकारद्वयं तदभावे द्वियकारमिति कयंस्थिति

१

म. ख. द्वयदेशे द्वित्वविधानस्य सामर्थ्यं पुनः प्रवृत्तौ तु सुडभावेपि पुनर्द्वित्वप्रवृत्त्या त्रियकारमिति सामर्थ्यसंगतिरिति। प्रकाशेन वत्वेक्ति
स्मन्मूलकत्वदाह तद्द्वित्वद्वयानुसारिणीति रूढंतंपक्षविदितेना। पञ्चपदप्रयुक्तं चेष्यादिकं तरंगइत्यादि। तदपि नानाकुंठोनाप्यत्यद्
नुविसर्गवारणप्रवृद्धेरसिद्धत्वस्य भाष्येस्पष्टत्वादित्यादि। तन्न। नाकुंट इत्यादौ विसर्गनिवृत्तेर्बहिरंगपरिभाषयाभिराकरणात्सर्व
कं वचनेनैव सिद्धिरिति पाणिनिकभाष्यार्थस्य कैय्यटेन करणान्तस्य हेतोरास्ययंपस्योपपत्तेः। चैपादिकइत्यस्य काचित्कपरत्वेन
बहिरंगत्वेन परान्प्रतिषेधइत्यस्य प्रत्याख्यानस्यापि सुवचत्वादिति। पत्नुदसर्द्धिरित्यत्र त्रिधादिरूपवच्चमंकयेर्थकारस्य द्वित्वमि
ति। तस्मात्। जशिति त्रशोः प्रतिहतप्रसरत्वादुक्तन्यायेन त्रपासिद्धत्वाद्व्याप्युक्तं। झयो होन्यतरस्यामित्यनुवर्तमाने तु प्राचां विकल्पानुवृत्तेरनुक्तेन्दून
तेति। तन्मूलस्य नतापरिहाराय तद्व्याख्याने ऽन्यतरस्यामित्यस्यानुवर्तितत्वात्। कथमन्यथानुगरस्तत इत्सत्रे देवदत्ते तिभव
दुदाहरणे व्याख्याने ऽस्य एहीत्यादिस्वरेणापि मूलेवाक्यानुदाहरणात्र्यूनता। एवमेव दण्डनेचेतिसत्रे प्राचोक्तं रूपमा एहीत्युदा
हरणमपि प्रसीदेत्यादिस्वरेणोनव्याख्येयं। पदद्वयपदपिव्याख्यानत्। भिःशरोचीति ज्ञापकमुपन्यस्य तत्संवादार्थं भाष्यमुपन्यस्तं अ
नुवर्तनेपि भाषाशरोविषयद्वारयत्यपंद्वित्वमिति तन्न। तदुक्तभाष्यएवोक्तज्ञापकस्यदुष्टितत्वात्। लोपस्याहिंशिस्पत्वेऽचोरहाभ्या राम.
मिति द्वित्वं लोपापवादः स्यात्तथा च शरोचीत्यस्य सार्थकं स्पष्टमेवेत्यादि। तत्र ज्ञापकमुपन्यस्येत्यनुक्तोपालंभः। इत्यं द्वितेपामयः।

२

विकल्पेनापंलोप इति काशिकादौ स्थितं। तथा च भाष्यं। अनुवर्तत इत्यादि। तथा च लोपस्य वैकल्पिकत्वरवभाष्यसंवादस्तेषाम
भिप्रेतो न तु शरोचीत्यस्य ज्ञापकत्वेपि तदाकानिविष्टत्वेन परं तल्लेखः। अत एव कैयटोपि लोपविकल्पेनेत्याहेति लोपस्य वैकल्पि
कत्वमाद्वाशास्त्रकैय्यटसंवाददर्शेनेरूपन्यस्तः। यत्तु द्वित्वविधानमहावेवाशिष्यंतइत्यत्र लोपस्य वैकल्पिकत्वेन द्वित्वस्य चरितार्थ
त्वादिति दूषणं। तदाशयानवबोधात्। अचोरहाभ्यामिति द्वित्वे द्वयोः सवर्णं न स्याल्लोपेनैकस्यापहारादित्याशंकायां द्वित्व
विधानादिति ग्रंथस्तदर्थश्च द्वित्वविधानसामर्थ्याल्लोपस्य वैकल्पिकत्वात्तस्य हे द्वयोः सवर्णमिति द्वित्वविधानेलोपस्य वैकार
ल्पिकत्वज्ञापनद्वारा द्वयोरविशेषेहेतुरिति हितदाशयइतिप्राङ्हो। अत्र वृत्तंतस्मोटशब्दस्यार्थवनीय हर्यानत्वेठवञ्चद्धावपवसा
नर्थकता। तत्रैवेति सूत्रे राजेः टच्यमन्याजिग्रहणं ज्ञापकमर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येत्यत्रेतिसीरदेवः। यत्तु नत्वेतदस्मुक्तं फणा
दिनमानिन्नासाहचर्यात्तस्यैव यत्तार्थ्यं न त्वाभ्राजिग्रहणस्योपहारणात्वादिति चेत्त्राविभ्राद्विभ्रागित्रपद्यं हिसाध्यं तत्वत्रध्यादि
त्वेनेरागइतिपद्वित्वापि तु साधमेकस्याभ्राजेर्नेअकारस्य प्रागपि दातुं शक्यत्वात् भ्राजभासेति विकल्पवाचनिकत्वाभ्रा
कारस्यात्मनेपदमात्रफलकतया चरमाणत्वेनमतस्थाने अकारस्य सुपठत्वाच्चेति। तञ्चाशंकानावदतिनिर्दलायवपेव
त्यरिभाषाभावेवत्रमेवानित्सचेऽफणादिभ्राज्येकदेशस्यापिराजेःसत्वेनफणादेरेवग्रहणमिति नियामकाभावेननतस्याहचर्येण।

म.खं. फणादिधातियहणार्थं धातियहणमित्यस्याशंकात्वात् । राजेः फणादेरेव तत्साहचर्येण फणादिधातियहणार्थं धातिग्र
हणमित्यस्यानाशंकात्वात् । राजेः फणादेरेव ग्रहणमिति निर्णयेपि राजियहणे च फणादेर्यहणसंभवे न किं तद्यत्नत्येर
जिसाहचर्येण फणादेरेव भ्राजेर्यहणार्थं भ्राजियहणेनेति । राजिसाहचर्यात्फणादेर्यहणमित्याकरग्रंथास्तु अर्थवत्परिभा
षायां स्थितायामिति नन्वद्विरेभ्यः एवं च तत्रधातुन्यासभंगे नसत्वाध्यानमपि निःफलं । किंच । राज्ञ इति सामुपेषवकुनिर्देशो व
तुकिरा राष्ट्रीत्यादौ षत्वं न स्यात् । किंचैवं भ्राजेर्यहणं न स्याद्धकारस्य समुदायानुबंधत्वादिति दिक् । यद्यप्युपसर्गेण सोव धातोरा
द्येपेसिद्धे इति प्रतीकमुपादाय तद्धेतुत्वेन व्याख्यायां च क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञा इत्युक्तत्वादि सुपन्यसनं ।
तदपि मुधा । उपसर्गाः क्रियायोग इति यथा क्रनसत्वादेव धातोरारूपसंभवात् एङि पररूपं । अवत्रेष जतीति न्त्रलोदाहरणम
भिप्रेत्य एङ्ग्रहणंप नेदृष्टि प्रकाशः । कंपनार्थस्येजतेः परस्मैपदित्वादिति बोध्यं । एवेवग्नाविति योगे अवधारणाभिप्रेते संभावने । तथा
च । अनवक्लृप्तौ घदाहृतः पररूपस्मगो वरः एवस्तु विषयो हृद्दे नियमेवं यदाभावेदिति श्लोकवार्तिकमिति प्रकाशः । तत्र
दत्तौ भवं वार्तिकं । अध्यात्मादित्वाठ्ठञ् बोध्यः । तेन वार्तिकोक्तिरभसादिति केषांचिदुक्तिरेव रभसादिति ध्येयं ॥ पत्तु श
कंध्वादिषिततत्र टि संज्ञास्तवोदाहरणं । न हि सतापयुक्तकार्याभावादनुवृत्तमिति । अव्यक्ता । पत्तु अतः किं इकारांते माभूदि राम.

तिशकंध्वोरुभयोर्निरालंबनत्वमिति । तच्चात इति न हृस्वाकारनिर्देशः । अतो गुण इत्यत एव तदनुवृत्तेरस्यानर्थकापत्तेः । नोमे
ङितस्येति ज्ञापकाच्च तपराकारनिर्देशो अमेङि इति निषेधोऽकारस्य सवर्णानां इति विकल्पोपि तस्यैव स्यादिति विकल्पनिषेधयो
रेकविषयत्वापत्तिरिति तत्कारांतनिर्देशो वाच्यः । तत्र प्रतिपत्तिलाघवकापादइत्येव निर्देश्यं उदाहरणेव फलं जयोंत इति न
पिठीतेऽदः संभवात् । रोन्तत्वन्यायेन नत्वजशोऽसिद्धत्वाभावादिति प्राश्यः । उनस्यजस्त्वं विनायदकारान्तमनुकरणं तत्र माभू
दित्यर्थः । एवं च तत्र पररूपस्य चरितार्थत्वाद्रोरुत्वन्यायाभावेन जशोऽसिद्धत्वात्तकारान्तेन स्यादित्यपि द्रष्टव्यं । तपरस्तत्कालस्ये
त्यवदकारप्रश्लेषपक्षेत्वदृ इति निर्देशोपि हृस्वाकारपरत्वं संभवति तत्रिद्वत्वये उक्तमुक्तानुसंधानावश्यकत्वे प्रतिपत्तिलाघ
वस्याभावदत्तपि द्रष्टव्यमिति कथं प्रश्नोन्नयोर्निरालंबनत्वमिति । यदपि यत्तु व्याख्यातारस्तु अतो गुणादिति स्यतोऽत इत्यनुवर्तते शास्त्र
पिकाशास्त्रयगात्सिद्धमिति प्रभृतिः । पदान्तस्त्वशास्त्रांतत्वेन तदपि स्यान्नु नरद्विहरोनन्तु तत्त्वस्य विवक्षणात्त्रेत्युत्तरमिति । त
द्वितं । जस्त्वशास्त्रस्यासिद्धत्वेन पररूपस्येव प्रवृत्तेः । नो मेङितस्येति निषेधे पट तत्त्व हृदितीत्युदाहरणासांगत्वापत्तेश्च । त
न हि भवदुक्तरीत्या आसिरे वकारासिद्धांतत्वादिति । तदपि न । जस्त्वशास्त्रस्यासिद्धत्वेपि पुनरहृहरोनजस्त्वाविषयत्वेनान्यर्थ
केनापररूपप्रवृत्तेः । अतएव व्याख्यातमिरतइत्यनुवृत्तेपि पदान्तस्य जस्त्वशास्त्रांतत्वेनदापिजस्त्वस्यासिद्धत्वादुपस्य पर

मं॰ ख॰ प्रवृत्तिः प्राप्नोति पुनरत्र ग्रहणं तत्त्वतः इत्यस्य विशेषणत्वं तत्त्वपि वरूपार्थात्र भविष्यतीत्युक्तं। तत्र दांतत्वमित्यस्य संभाव्यते दृष्टि
शेषः। अन्यथा दांतत्वे जस्त्वासिद्धत्वोक्तिरसंभविनी स्यात्। नानत्वदिव रूपार्थादित्यस्य जस्त्वाविषयत्वविवरूपार्थादित्
यः। अन्यथा पुनरत्र ग्रहणमाक्षेपितो नत्वविवक्षा संभवात्तु नरत्र ग्रहणेन त्वितिपसंवद्धं स्यात्। अत एव हरदत्तोपि घटदि
तीसत्र पररूपमाशंक्य काशिकायाममिहितं दकारांतानुकरणमेतदिति प्रतीकमुपादाय तकारांतानुकरणे रूपमेवं
तत्र स्यात् पटत्ते नजस्त्वाभावात् घपाघटादिति केशती त्वाहा। पटत्वटदितीसंतपररूपविकल्पेभावोदाहरणं। ततत्रदिती या
त्र ग्रहणसंबंधेइत्यस्य व्याख्यानत्वमिरेवोक्तत्वात्। अंत्यपररूपनिषेधोदाहरणं तु पटत्पदेतीति। तेनं नाम्रेतडे तेति दूषणस्या
प्यलग्नकत्वात्। अत्रैकाचोनेत्यस्यान्नदितीतिकयमुदाहरणमिति तु चिंत्यं। अत्र कः अत्राको दीर्घ इत्येव वक्तुमुचित
मिति केचित्। यथासंख्यसंबंधेनैवा सवर्णव्यावृत्तिसिद्धिरिति तेषां भावः। तच्चिंत्यं। तथात्वतिव्यक्तिक्रोते त्वादेवार्त्ति
केस्वयमुपन्यस्तेदधिकाकारइत्यादावतिप्रसंगवारणायाधिकस्यसवर्णग्रहणस्यसत्रेवाकीत्यस्य करणोः ति गोरवा
त्। सर्वत्र विभाषा गोः। अवङ् स्फोटायनस्य। अत्र चेहेति चित्रगो अत्रैत्यादावपवङ्प्रकृतिभावयोरभावाय स्यानिवर्त्तनिषेध राम॰
स्वीकारावश्यकत्वात्तेनेवचित्रगुग्रमित्यादावपि तयोरप्रवृत्तौ यत्केचिदेङः इत्तितदर्थमनुवर्त्तितं। तत्रिफलं। नचैङ्ग्रहः

त्रोलारूणि कत्वाच्चित्रगो इत्येङ् त्वयोरप्रवृत्तौ स्यानिवर्त्तनिषेधोऽन्यावश्यकइतिवाच्यं। आदेव इत्यत्र वेनेत्यादिलावणिक
स्येवोवारणफलकस्योपदेशग्रहणस्य वर्णग्रहणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया अप्रवृत्तिज्ञापकत्वात्। अन्यथा चके
इत्यादिप्रतिपदोक्तस्य वेङः पदांतादित्यादिप्रवर्त्तेतनहरेऽइत्यादे। अन्यत्रस्वयमपि तथाभ्युपगमाच्च। नचगो पूर्वत्वइतिवार्त्ति
के पूर्वरूपरवत्वानिवर्त्तनिषेधस्योक्तत्वेन पूर्वरूपमेवानिष्टमिति प्रतीयते न त्ववङ् प्रकृतिभावाविति कथं तयोरप्रवृत्त
ये स्यानिवर्त्तनिषेधआवश्यकइतिवाच्यं। एवमप्येङ्ग्रहणप्रयोजनामुक्तेः। अचि चेत्यद्यमितिवार्त्तिकोदाहरणेभाष्योक्ते ए
ङः पदांतादितिपूर्वरूपस्यासिद्धिरिति नतदप्रवृत्तये वार्त्तिकस्यासंभवनीयत्वेन तत्पूर्वरूपदस्य पूर्वरूपबाधकस्यावङ् प्रक
तिभावपरत्वाच्च। नचैवमपि सर्वत्र विभाषेति सूत्रस्येव भाष्ये उदाहरणात्प्रकृतिभावपरत्वेपि पूर्वरूपस्यावङ् परत्वे किं मान
मिति कुतोऽवङोऽनिष्टत्वमितिवाच्यं। एवमप्येङ् नुवृत्तेर्निष्फलत्वस्यापरिहारात्। नचावङ् सूत्रेऽवक्रव्यः स्वरसिद्ध्यर्थमिति
वार्त्तिककृता गवाग्रमिति बहुव्रीहौ गोशब्दोकारस्योदात्तस्यावङ् कदाचिदंतोदात्तोपिस्यादित्यागमोऽवङ् समानरूपसा
धकोऽङ्गः। भाष्ये च तत्र स्वाख्यानोभ्याकृदात्तोऽवङ् निपातइत्युक्तं। एवं चवक्तिक्रमयमित्यत्रावङ् इष्टत्वेऽवङोरूपमेसत्त्व
स्वसिद्धिमाव स्यागुरुक्तिप्रयोजनत्वोक्तिश्चैकपथ्यवार्त्तिकस्त्रेतः संगच्छती। कथवा पकदात्त्रनिपातनमात्रेणा तत्वत्याख्यानं भाष्यक

म.रं. गइतिमन्त्रावृङोऽनिष्टत्वान्त्रिरुक्तेऽवृद्धिधानेरङ्गुरुक्तिः। चित्रेगोम्वग्रामिलत्रत्वङ्गुर्हृष्टत्वेकिंबाधकमितिनाचङिस्या
निचरूनिषेधइतिवाच्यं। आघदान्तनिपातनेनेपकसमानःस्वरःसाध्यःसपाताबङ्स्त्रीकारेनसंभवति। अवर्णामंत्रितस्वरे
णाघदात्तादवङिगकाराकारस्यसतिशिष्टे। दात्तत्वादितिस्वरभेदात्। नचगवाक्षीत्यादावङ्आघदान्तत्वस्यस्वरांशा
न्हृदितितस्योपदेशिवद्भावोवाच्यइतिसमासांतोदात्तादिचामंत्रितामफदाद्यादपिप्राग्वङ्स्तुरप्रवृत्तौपश्चादामंत्रित
स्वरेरूपरभेदाभावइतिवाच्यं। उपदेशिवद्भावेनहिसमासकालप्रवृत्तिकस्यपरत्वेनप्रथमंप्राप्तस्यसमासस्वरस्यप्रवृत्तिः
क्रियतइतिकेचित्तादिभिर्व्याख्यातत्वात्सूत्रीसांहोदात्ततेनबाध्यतइतिव्याममेनोक्तेरंतरंगाबाधनोपपत्तौतद्वाधकल्पनस्या
न्याय्यत्वात्। अंतरंगस्यप्रथमप्राप्तस्यामंत्रितस्वरस्यावङ्स्वरात्मकवृत्तौबाधकाभावात्। तस्मादुक्तोदाहरणेष्वङ्प्रवृत्ति
भावयोरनिष्टयोरभावःस्यान्निवृत्तनिषेधेनैवसाध्यइतितद्विधानेरङ्गुरुक्तिनिष्फला। अतएवमाधवेनचित्रेग्ववमित्यु
क्त्वस्यानिवृत्ताभावेनैवतयोरप्रवृत्तिरुक्तेत्यलं। पञ्चावङ्सूत्रेपदान्तेकिंगवीतिप्रत्युदाहृत्यगवेइतिप्रत्युदाहरणमयु
क्तंपररूपेणाप्येतत्सिद्धेरित्युक्तं। तदानयानवबोधात्। नहिगवेइतिङिसिद्धंरूपंतदाद्यावयविषयः। किंतुङेवापाद्यंतथा
चङेगवेइतिस्यादितिव्याहारेणप्रत्युदाहरणवाक्यार्थः। गवीतिप्रत्युदाहरणमपिहिङ्याचावङ्मामूदितिव्याहारेणोक्तम्। राम.

ज्ञनीयमन्यथाऽनन्वयात्। प्रायशश्चप्रत्युदाहरणवाक्येषुव्याहारेणेवपोजनमित्युक्तं। यत्तुसर्वत्रविभाषेतिप्रवृत्तिमादभु
त्कास्तुतप्रसंगःस्यादित्यतःसर्वमयपक्रतिभावइतिवक्ष्यं। तदनवधानात्। हरणहूनेचगुरोरन्यतरस्यांत्रत्वेपदक्रव्यत
सरोहरीतिस्त्रीडक्तं। ईदूदेत्। अत्रहिवचनान्तेप्रगृह्यमितिप्राचःमामाद्इतिकेचित्। तन्न। द्विवचनमित्येवप्रायशः
पाठात्। अतएवईदादिद्विवचनस्यविशेषणांतेनचतदंतविधिरित्याह। ईदूदेदंतमितीतिप्रकारेणद्विवचनांतमिति
पाठेपीहतदापद्वः। स्वरूपवाचीअर्थेतेस्वरूपेनाशेनानस्त्रीशेषेइतिकेचिद्विप्रित्तिमेदिनीकोशात्। तन्नियद्विवचवशब्दस्यक
र्मधारयःतेनकुमार्योरगारंकुमार्यगारमित्यादावनतिप्रसंगात्। सुप्तिङन्तमित्यत्रयहणेनसंज्ञाविधौप्रत्ययग्रहणेतदंत
ग्रहणाभावज्ञापनेपिकृतसमावेद्येति। प्लुतस्यानुनासिकत्वेपदेतत्र् इत्यत्रानुनासिकंपंक्तौपरेत्तुनासिकोत्यनुनासि
कग्रहणंप्रमाणं। अन्यथापराषमिमस्येसेवावक्ष्यदितितत्र। एवहिनिर्देशेपयासंरव्यप्रतीतावेतन्मुरारिरित्यत्रानुना
सिकोनस्यात्। अत्रहिजातिपक्षाश्रयणस्यावश्यकत्वेनैतन्नयनमित्यादौवरितार्थोऽन्नम्। चन्तुर्मुरवइत्यादावपिनप्र
वृत्ता। अनिनेःक्विपिसंबुद्धौअनदिनोतीत्यत्रवःकुचीतिरुत्वेअत्रानुनासिकइतिप्रवृत्तेस्यानुनासिकेपदेतनंस्विनो
रूत्यत्रानुनासिकोनस्याच्चेति। मयउञः। मयपरादितिपंचम्यंतस्यौत्र्यविशेषणत्वेउञइतिषष्ठ्यभावकृमःस्यामितस्याह

म॰ खं॰ ष्टत्वादिति केचित्। तन्मयगतानि विनिधानेः प्रत्याहारस्य वमपः संभवात्सकृते कृते रोमपरत्यत्न इत्यतो नपूर्वविशेषणत्वेन पराद्विष
स्य प्रचाक्रयानात्। एवं यकारं। रात्रि। दशानि। आह पत्नीजितदर्धीनत्र प्रत्याहारग्रहणमिति प्राचो भावाद्य इत्यस्य पद्यं तत्वेदा
ध का भावात्। प्रत्याहारग्रहणे हेतुमद्वब्द्भविषयसंग्रह इति दिक्। इत्यकृत्यधिः॥ष्ठी॥ परो। यत्तु प्राचामपटि नित्यमिति
पठितं यद्धङ्कलं तत्प्रकारेणो पसाघ इ। णामित्युदाहृतं यञ्चपरो नुनासिक इति वानुनासिक इति व्याख्यातं तत्सर्वं प्रत्यये
भाषायां नित्यमिति भाष्यविरोधाद्वपेक्ष्यमिति केचित्। तत्रामयपूतीत्यप्रत्ययमात्रे पलक्षणत्वात्। यद्वूणामिति। स्थि
त प्रदर्शनपरि निष्ठितं चषसामिति व्याख्यातत्वात्। एवं चवानुनासिक इति प्राचो व्याख्यानं चिंत्यमिति प्रकाशकृद्भिरेवो
क्तमिति प्राचो क्तोत व्याख्यातुक्तोचनच्छिद्रदोषद्रवः। अत्र यविभंजनसोमत्वर्थेकृत्य न संहितया पाठेत्साविति तात्व
र्वदकारे प्रक्षिप्य भत्वेन ककुभं न इत्यत्र नानुनासिक इति समाधेयः। यत्तु दकारप्रश्लेषे मन्मानित्यादावतिप्रसंगः। तन्नु
छं। अपवइति मतुपो मस्य वत्वावश्यंभावात्सन्मानिति तु यसैवासिद्धःउदस्या। तकारस्य पूर्वसवर्णस्तकार इति हरद
माधवादयः। यद्यपि महाप्राणात्वघटितांतर्यवान्यकारइहोविनत्यापि उदः परस्य स्कंदेः स्यपूर्वसवर्णविधायक
सूरोगे वेति वार्त्तिकस्यो स्कंदको रोग इति भाष्यस्योदाहरणो यकारास्त्र वरणात्महाप्राणत्वाघटितमान्तर्यमिह पूर्वसवर्णमि राम॰

यामकमितित्सामान्यतो ज्ञाप्यत इति तेषांभावः। उक्तोदाहरणे यकाराभ्रवणं सदिग्धं ज्ञापकं वा उत्कांदक इत्युदाहरणविशेष
मात्रविषयकमिति वादिनां मते तु सस्यय इतिमतेह रद त्नादिभिरभ्यैत्विदत्यत्वे नोपन्यस्तमिति। एवं च सकारस्य तक
र इति प्रावाग्रं यः। अस्तु क्ता इति निरस्तो। यत्तु यदपि चयो द्वितीयाः शरीत्यस्योपन्यसनन्तदति रभसादि ति। तत्राक्रम्ये तु द्वि
यकाररूपमाकुरित्युक्तां नैचैतद्भ्रामाणिकं चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेति। तत्राक्रम्ये तु द्वियकाररूपमाकुरित्युक्तं देरि
ति परेषु यकारस्क्रे तेर वर्जनीयत्वादिति दिक् प्रकाशकृद्भिरुपन्यस्तं तत्र राभस्ये पूर्वसवर्णतकारस्यासिद्धत्वं शर्परत्वाभावो वा हेतुः
स्यात्स्वचनसंभवति उदस्तकारस्य यकारः पूर्वसवर्णतकारस्य चन्द्रोभरीति लोप इति द्वियकारकं तपमितितन्दमि प्राया। न
चादस्तस्य चर्त्वभूतस्य यकारे प्रत्यसिद्धत्वात् चयो द्वितीया इत्यस्य काशिकायां भवत्विति तुदाहरणस्योदाहृतत्वेनयं प्रति च
र्त्वस्य नत्वनस्त्वसिद्धत्वाभावात्। नादिन्याक्रोशे इत्यतः ऊर्ध्वं सुद इत्यतः पूर्वं चयो द्वितीया इत्यस्य भाष्ये पाठात्तस्य च काशि
कोदाहरणे यष्टंभा सुरुत्तरे देशकल्पनो द्वेति। शम्भुकोटिान्न शिव इत्यत्र ज तैरकृत इति प्रक्रियाकौमुदी कृद्भिरुक्तं तन्ने
ति निष्पन्न्रणां तत्कृदपरत्वेन प्रति चर्त्वस्यासिद्धत्वादिति केचित्। तन्न। तयोपन्यासे चत्वाचुत्वक्रमस्य विवक्षितत्वात्।
क यमन्यथा भवतोपि छत्वमुपन्यस्य चुत्वचर्त्वोपन्यासे संगच्छते। चुत्वचर्त्वयोः छत्वस्यासिद्धत्वात्। यत्तु प्रकाशकृद्भिः नु

मे॰ खं न इत्यत्रत्वेतियोगविभागेनञ्तुल्येचर्त्वंनास्तिद्वमित्युक्तं।तत्रैतेरेवइत्याकार्योमन्यंतइत्युक्तम्।ऽगतिकगतिकत्वेस्यहाविंशत्याश्रय
णोप्रमाणाभावइत्यस्वरसः प्रकाशितइतिनकश्चित्तत्रदोषइति।ङःसिधुट्।धुटश्चर्त्वेननकारः।प्रकृतस्यचयोद्वितीया
इतितत्राचर्त्वस्यासिद्धत्वादितिकेचित्।तन्न।उरस्येत्यत्रोक्तद्विपरणामासात्।अतएवधुडितिकृतेचर्त्वंतस्यपूर्वंपत्वद्वेषइतिद
ऽतेः।अतएवचप्रक्रियालाघवार्थंतुचेचविधेयेधुट्करणंवैदिकमार्थमितिप्रकाशोक्तंसंगच्छते।नसंगच्छतेचतत्रप
चोद्वितीयाइतिपक्षेयकारायत्तिद्वषणां।धुट्पक्षेपियकारस्येष्टत्वात्।असंगतंचधडभावपक्षेपदसंतइत्यत्रटस्यधोन
ति।तत्रापिपक्षेठस्येष्टत्वात्तद्वदिति।नश्च।पत्वविकृतपदविशेषणंनइतीतितंदतविधिनानकारांतादितिविवरणं।त
न्नपदांतुदृष्टोप्रयोजनंचिंत्यं।यदितुङमोह्रस्वादितादौनद्दुडुटत्वचतुरोधेनेहापितद्दुडुटक्तिरितितदोङ्णोः कुक्टुकशरिङः
सिधुडित्यत्रापितद्दुरुत्वावश्यकत्वेङकारणकारयोरितिडात्यरस्यतिचविवरणान्नोचितात्।कथंतर्हि।शितुमिपवृत्त
स्यपदांतस्येतिप्रक्रियाकौमुदीतिचेत्।तत्रपदांतग्रहणरहितपाठस्यैवप्रायशोदर्शनात्।क्वचित्कतथापाठेपिअपदां
तनुकारस्यानुस्वारिणाभाव्यमितिपदांतस्येवतुगितिवृत्त्यादनमात्रपरत्वेनाधिकृतपदग्रहणादिविवरणात्।अतएवनका राम॰
रांतस्येतिनविवृतं।नन्वेतत्रापिकृतोनैवव्युत्पादितमितिचेत्।नारक्तर्तीयस्यार्थस्येकत्रव्युत्पादनेनैवान्यत्रतद्वगमात्तन्नचे

वंममापिनकारांतादितिव्युत्पादनमिवाचांपदाधिकाराभावेनइत्यस्यविशेषणत्वाभावेनतदंतविवरणासामंजस्यादित्युक्तोत्रेः
नतेतिबोध्यं।शितुक।तकःपूर्वांतत्वात्कुर्वन्दुरेतइत्यत्रपदांतस्येतिणत्वनिषेधोनस्यादितिपूर्वपक्षेतोः श्चुनाश्चुरित्यत्र
तोःश्चुरितियोगविभागेनतस्तुवर्त्यश्चुनायोगेतोणत्वनिषेधइतिसमाधानं।एवंनश्चेत्यत्रधुटःपरादित्वेकुर्वत्।सीदंती
त्यपदांतस्येतिणत्वनिषेधःप्रयोजनमितिप्राचांग्रंथस्तत्रबहिरंगपरिभाषयागतार्थमिदमुभयमितिप्रकाशः।कार्यका
लपक्षमाश्रित्येतिबोध्यं।यत्तुतत्रैपादिकेंतरंगेपरिभाषेयंनप्रवर्ततइतिसुधीमुपास्यइत्युदाहरणेस्वोक्त्यासहविरोध
इति।तन्न।तत्रत्रैपादिकइत्यस्यकाचित्कत्रैपादिकपरत्वेनव्याख्या।नतेनाविरोधादिति।अत्रवजकोजवच्छान्तचशात्तशादि
तिसूत्रस्थेयंचापाणिमिहतुकछत्वचतोपानादिकल्पनादितिकेचित्।तन्नचयोद्वितीयाइतिछविकल्पनाहूपहूपद्वितीयो
ष्या।ङमः॥अत्रलाघवान्ङमोह्रस्वादचिहेइतिसूत्रणीयं।कुर्वन्नास्तइत्यादौतुबहिरंगस्यासिद्धत्वस्यासिद्धत्वेनपदांतस्येतिण
त्वनिषेधसंभवात्।राजइत्यादौत्रैपादिकेंतरंगेयव्योदृष्टापरोणनबहिरंगपरिभाषाऽप्रवृत्तिस्वीकारेपिनाकुर्वंटइत्यादौत्रै
पादिकेविसर्जनीयइवात्रापिणत्वनिषेधेलाघवानुरोधेनकार्यकालपक्षाश्रयणेनतत्प्रवृत्तिस्वीकारोविसादितिप्रकाश
कृतः।अत्रेदंतावदवधेयं।नित्यग्रहणस्यविस्पष्टार्थत्वेनकरणकरणोन्यासहद्येपितुस्पेऽवशिष्टभागेऽर्द्धमात्रालाघवाभा

म·स्वं· तेषां तिष्ठन्निगौरवसहनेन सहृदयचमत्कारकारि। तस्मात्प्रक्रियालाघवमेव अत्र चिकित्सितं समइति स्त्रैणीयं। यत्तु परमं दंडिनावि
त्यादाषु न वर्तते इति भक्ताः पदत्वान्नुद्दस्यादिति। तन्न। नुटो न लोपे प्रत्ययसिद्धत्वेन नलोपाभावात् नस्येवोचितत्वादिति। अत्रानुना
सिकात्परः इति स्त्रव्रयोरोः पूर्वस्येति रोः पूर्वस्मादिति चोक्ता व्याख्याने पि रुय हणस्योपलक्षणत्वमनुक्ता समो लोपे के
षांचिदनुनासिकानुस्वारयोरुपन्यासोऽनवधानात्। यत्तु उं स्को किलइत्यादावव्युत्पत्तिपक्षे षत्वप्राप्तौ संपुंकानामिति स
इति। तन्न। पुंसुट्सोः सत्वप्रतिषेध इति षत्वप्रतिषेधात्। सति हि सवचनेऽनेनेत्वषत्वनिवृत्त्यो पुनः षत्वनिषेधोऽनर्थकस्त द
भावे तत्स्यावश्यकत्वादिति। नचैवमपि पुंस्त्वमित्यादौ कृत्वा त्रादो तद्धित इति षत्वनिवृत्त्यर्थमपि सकारः स्यादेवेति वाच्यं।
कृतेपि सकारे तस्य विसर्गे ≍क≍प निवृत्त्यनुरोधे न विसर्जनीयस्यानिकत्वाद्विसर्जनीयस्यानिकस्येति षस्य निवृत्त्या चपिक
त्वादिति सस्यानिकस्यानिवृत्तेः। का तर्हि पुंस्त्वमित्यादौ षत्वाभावाय गतिरिति चेत्। इयं सा इड्डुपधस्याप्रत्ययस्य पुंमुट्सोः प्रति
षेध इति वचनेपुंग्रहणं ने वृद्धत्वनिवृत्त्यर्थं सकारविधानादेव तन्निवृत्तेः सिद्धत्वादिति कृत्वादितिषत्वनिवृत्त्यर्थं। तस्मा
त्पुंस्त्वमित्यादौ वाचनिकी षत्वनिवृत्तिरिति। इदमेवाभिसंधाय कृत्वा त्रादाविति सूत्रे पुंसः प्रतिषेधः पुंस्त्वं पुंस्तेति हरदत्तो रम·
प्युदाजहार। तस्य भावइति सूत्रे पुंस्त्वमिति भाष्योदाहरणेन तु न षत्वाभावज्ञापकं। अनुस्वारपदे कृत्वा स्वरत्वाभावे नव

त्वाभावे तदुदाहरणासंभवात्। उत्कतत्कसमादीनां विसर्जनीयस्य सविधानापेक्षायां तेषां सान्तत्वविधानमुचितं तदेवं स
मः सुटीत्यत्र सकारान्तरप्रश्ने चाऽत्समः सकारो विधीयते सएव पुमः खयीत्यत्रानुवर्तते काना म्रेडितेऽइत्यत्र चमेङ्क स्तुत्यैति। न
चैवं कानः सस्य रुपकरणावहिर्भावान्नतः पूर्वस्य कपमनुनासिकादि। अनुनासिकानुस्वारयोर्नावत्स्यं पत्तमविकृतत्वात् एवं
सति कानरेव रोः सवचनारंभेपि संपुमोर्व्र चनान्तर्भावक्या घा। कं स्कानित्यस्य कस्कादित्वेनु नदर्थमपि नसवचनारंभइति। पुंमः। इहख्या
धातौ नेति केचिदिति प्रक्रियायांयोपयानिर्वाधत्वात्तत्वरीपादवधेयं। कुप्वोः। यत्तु प्राचाचाद्विकल्पइत्युक्तं तत्रा≍क≍पाभ्यामु
क्तेसत्वप्रसंगादिति। सोयमनुक्तोपालंभः। चाद्विसर्गइत्येवष्टावात्। कांचित्केनयापाठेपि वानुकृष्टे विसर्गे≍क≍पयोर्विक
ल्पः फलतीत्यर्थः। कस्का≍क≍पयोरपवादइति केषांचिद्ग्रंथे विसर्जनीयस्यचेति शेषः। तवकस्कोरुणाकृतिगणत्वात्तं स्कन्ते त्या
द्यस्यापि कस्कादित्वादेव सत्वं कुतो नेति वाच्यं। वचनेन कस्कादित्वकल्पने द्वयो सकारकरणे विशेषाभावात्। संस्करोत्याय
पि समः संवचनस्यावश्यकत्वाध्वेतत्त्ववधेयं॥ इति विहलसर्गसंधिः॥ ॥ यत्तु सोपदादाविति सूत्रेऽपदाद्योः कुप्वोरिति मूल
प्रतीकमुपादाय्योक्तं। सूत्रे तु व्यत्ययेनैकवचनं यदि तु स्वर्विशेष्यते ऽपदादौ खरीति तदायप्याकृतेसाधु किंतु खरीति मदुक्त
स्त्याभ्युत्तवर्त्स्यमिति केशइति। तन्न। खरीत्यनुवृत्तावपि कुप्वोरिति। न समानाधिकरणं मित्रवचनत्वादिति षष्ठ्यं तं वाच्यं व

१५

म.सं. घ्नार्थ्यं नागतत्वं तथा च कुप्वेतर्गते ऽपदादौ स्वरीत्यर्थः पलितः तथाच स्वरीत्य ननु वृत्त्वा वृपिकाह्तिर्पनो मंडूकप्लुतिः क्रोपाः
स्यात्। एवं च स्वविशेष्यते अपदादौ स्वरीतु स्तुत्करणमप्यनुविंतमिति निर्दिष्टं। अत एव कुप्वोः ≍क≍पौ चेति सूत्रे कुप्वोरिति षष्ठी
व्याख्याता चेर्पः। समस्के हि सतामपदादावित्य व्यस्तयाप्युपरणपक्षिरिति। इदुदुपधस्य। अप्रत्ययस्य प्रत्ययस्य योर्विसर्जनी
यो न भवतीत्याकरः। अप्रत्ययस्येति समानाधिकरण्यं विसर्जनीयविशेषणमित्यन्ये। तन्न। सर्पिः करोतीत्यत्र सुसोः सामर्थ्यादि
ति केकल्पिकषत्वप्रवृत्तावपि तिष्ठतु सर्पिःपिबत्वमुदकमित्यत्रेदुदुपधस्येति नित्यषत्वप्रसंगात्। न चेष्टापत्तिः। आकरमतेषु
णादीनां व्युत्पत्त्या अपरोक्तप्यास्वीकारादितिवाच्यं। व्युत्पत्तावपरोदोषत्वादपरव्यान्तत्। इत्युत्तोरित्यत्र सर्पिष्परोत्तरी। तुदाहर
णं व्युत्पत्तिपक्षस्यैवाकरस्वीकृतत्वानुमानात्। अन्ये तु इदुदुपधस्येति षत्वस्येष्टत्वे कस्कादिषु सर्पिष्कुण्डिकाशब्दो
ऽसमासेऽप्येवाविरहेऽपि षत्वार्थ इति सूत्रं यथाविरोधः। अपि चाऽदुगः षष्ठीति सूत्रे सर्पिष्याशमित्याकरदाहरणासंगतेः। इदु
दुपधेत्यनेनैव षत्वसिद्धेरित्युक्तं॥ इति विसर्गसंधिः॥ ससजुषो रुः। अत्र पदस्येति वर्तते तच्च सेन विशेष्यते। तेन येन वि
धिरिति तदंतग्रहणात्सोतस्य पदस्येत्यर्थः। न तोलोंत्यपरिभाषया यामंतपदांतस्येत्यर्थः। सजुषा तु पदविशेषणोग्रहणाव
तेति तदंतग्रहणनिषेधात्तजुष्शब्दस्य पदस्येत्यर्थः स्यात्। तथा सति परमसजूरित्यादौ रुर्न स्यादिति परस्पराविन्नितमे राम.

१५

वपदस्येति सजुष इति च स्यात्। नच स्यन्तं तत्रालोंत्यपरिभाषया सान्तं तु परं तत्र सांतपरांतस्य रुविधिसामर्थ्यात्परस्य रुर्भवेदे
नान्विता। एतदर्थं कएव सजुषशब्दोपत्यदमिति तात्पर्यान्त्वपइति प्रकाशः। तत्र सजुषशब्दस्य पदशब्दस्य च स्वसांतप
रत्वात्। तथा चपुदांतस्य प्रत्ययसजुषंतस्य च रुः स्यादिति फलितं व्यावेष्ट। पदांतस्य सस्येति। सजुष्शब्दस्य चेति पर्यस्य तपेक्ष
त इति प्रकाशः। यत्तु सजुषा पदं विशेष्यते सजुषंतं यत्पदं तस्य रुः स वालोंत्यस्य। न च ग्रहणवतेति तदंतविधिनिषेधः प्रत्य
यविधिविषयकोऽपं तिषेध इति दिवउत्सूत्रे कैयटहरदत्ताभ्यामुक्तत्वात्। एवं स्थिते इह सजुषशब्देन तदंतविधिर्न तिरा वा
मुक्तिरापात त इति। तन्न। ग्रहणवतात्पातिपदिकेन तदंतविधिव्यपदेशिवद्भावेऽपि निषेधः सामान्यविषय इति सीरदेवेन मतो
नरत्वे नोक्तमिति तदमिप्रायकत्वात्। दिवउत्सूत्रे कैयटो नुपन्यासः भासात्। नचैवं दिव उदित्यत्र दिवास
मासे केदेशस्य पदस्य विशेषणात्तदंतविधिर्न स्यात्तथा च विमलद्युतिना सिध्येदिति वाच्यं। पारिभाषिकस्यानित्यत्वादि
हनि षेधाप्रवृत्तेः। अत एव निषेधस्य विशेषविषयत्वेपि मेघ ऋत्यादिखजादि प्रत्ययविधावपि भयाद्यादिग्रहणमुपपदवि
शेषणं येन विधिरित्यस्य प्रयोजनं तेन वार्त्तिककृतोपन्यस्तं। अत एव च रुत्वात्सूत्रे कैयटेनशेषोप्यसरदीति सूत्रे हरदत्ते
नचैतदनुपन्यस्तमिति दिक्॥ अतोरोः। यत्वं तु तादिति विशेषणे तु तत्सामर्थ्यात्तु तोनासिद्ध इति केचित्। तन्न यस्मिन्साति

भे·त्वं· पदर्थावृत्त्रेऽनन्ताप्येताः प्रयात्तत्रिङ·न मित्यंतग्रहणेन संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदंतग्रहणं नास्तीति प्रवृत्तेऽनुस्तु तस्यासिद्धत्वे प्र
त्तुतग्रहणस्यानर्थकमिति कथं तत्तस्य ज्ञापकमिति। अत एव चुरादेर्यप्रभृतीनामिदित्करणं चुरादिणिजित्कल्पज्ञापकमि
त्तु किं णिजित्करणे पीदित्करणादेः प्राप्यापरिहारेणानेन वैराकृतेत्यालोचनीयं।भोमगो। अशिकिं।देवाःसंतीत्यत्र पत्वस्या
सिद्धत्वादि सर्जनीयस्यापि तस्य स्वानिवत्त्वाघतं मान्त्रृतान वाल्विधिः रोरिति समुत्पत्त्या यणादिति के चित्तदसत्त्वं रोरी
त्यतोऽरङ्त्यनुवृत्त्यालिखिताद। तस्मादुत्तरत्रानुवृत्त्यर्थमदितस्म त्कृतप्रदीपोक्त एव क्लिष्टार्थो बोध्यः।यद्यपि यदि तु भोस्स्वभ
गोऽसघोऽसिंतिसांज्ञेनं वानुकृत्यभो इत्यादी नात्र यारामलोंत्यस्य यःस्यादन्नर्वस्वरोऽस्येति व्याख्यानेन हल्सिंधिर्नाप्य ए
वापुक्तं नैतत्त। अस्य या विभो रिदं सुप्रभगो रिदं रघोरिदमित्यत्रातिव्याप्तेः।भवतिस्पयंभोशब्दादिरवीरुः।नचात्र भोशब्दा
देर्लाक्षणिकत्वादग्रहणं।विभाषा भवद्भगवदघवतामोच्चावस्येति वार्त्तिके ननिष्पन्नानां भवदादिप्रकृतिकानां भोशा
ब्दादीनामपि लाक्षणिकत्वाविशेषात्। अनर्थकत्वमप्युभयत्रापि तुल्यं। रूढिशिष्टानामेवार्थवत्वादिति। तदपि लाक्षणिक
त्वाविशेषात्। अनर्थकत्वमप्युभयत्रक्लिष्टं। सांतानुकरणत्वपक्षे भवदादिप्रकृतिकभोःशब्दादीनामसंग्रहादव्याप्तेः।अस्य राम·
पास्व ग्रंथ विरोधाच्चकिं च निपातानामभ्युपगमे पक्षेऽविधौ तत एव मस्य स्त्येति पदोक्तत्वात्तनुसंबुध्यंते। लाक्षणिकत्वादि ताशंका

परस्तग्रंथो विरुद्धो न।सांतानुकरणत्वे संबुध्यंतानां लाक्षणिकत्वोक्तेरसंगतेः।रांतानुकरणत्वे निपातानां प्रतिपदोक्तत्वोक्तेरसंग
तेः।भोसभगोसघोसिति सान्ता निपाता इति स्वपक्षमुक्तेः।एवं च निपातसंबुध्यंतयोर्लाक्षणिकत्वादिशेषादग्रहणे सिद्धेऽतदर्थ
लकारग्रहणं प्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्ययमपि ज्ञापकं बोध्यम्।।अपि च प्रभो रिदमित्यादावतिव्याप्तिमाशंक्यापरस्परसाहचर्येण नि
पातानां वार्त्तिकोक्तानां च ग्रहणेऽप्यन्येषामग्रहणादित्युक्तं तदपि विरुद्धं न। अर्थवद्ग्रहणपरिभाषया।तिव्याप्तेः स्वयं समाहित
त्वेन शंकाया अनुत्थानात्।साहचर्यमप्यत्र नास्ति प्रकलत्वाद्वा।साहचर्ये रोऽव निपातानां वार्त्तिकोक्तानां च भोश
ब्दादीनां ग्रहणे अवाते प्रसंगात्संभवात्तत्तदापादनस्या संबद्धत्वात्।पक्षेऽप्याप्यदपि सांतानिपाता इत्युपादाय भोभगो इति सूत्रेऽनि
र्दिष्टाम्नादेरनुकृतिग्रहणात्तत्र बोध्यास्त्यथा च विभाषा भवदिति वार्त्तिकेनाप्रयणीयं।अन्यथा पुल्लिंगैकवचनमात्रे भोह
रे इत्यादिसिद्धावपि भो हरिः हरे भो विद्वद्वृंदभोगंगे इत्यादि न सिध्येदेतत्त्व वृत्तिकारहरदत्तादिमतेनोक्तं। भाष्यस्वरसरी
त्यानुविभाषेत्यादिवार्त्तिकमारब्धव्यमेव किंतु निपातो।पि भोःशब्दोऽस्ति तेन द्विवचनादौ स्त्रीनपुंसकयोश्च नोक्तदोषः। पु
क्तत्वं चैतत्। हे भवन्निति सिद्धे भो इति प्रयोगस्याप्रसिद्धत्वात्तस्य वार्त्तिकारंभ एव सिद्धेः।सुःयाद्भ्याङ्गो हे हे भो इस
म रोऽस्मानुसंबोधना धीनो निपातो नोमहद्प्रयोगायोगात्। किंचात्र भवानिति वत्तत्र भो इत्याद्यपि वार्त्तिकेऽसेपद सिध्यति

म॰ खं॰ इन्नराम्भोपि हस्यंन इति सर्वविभक्त्यंतात्तु नसोर्भवदादिप्रयोग एवेष्टत्वात्। किंच। मंत्रेनत्वे पदात्परस्याष्टमिकनिघातः। आ
मंत्रितमित्यविद्यमानवद्भावो वाक्यादेरामंत्रितस्येति द्विर्भावः सुबामंत्रितइतिपरांगवद्भावेन्नत्यादिसिद्ध्यति। भगो
अघो इतिनिपातानापि पदिआमाशिकोत्तर्हि ज्ञाम। आमंत्रितकार्यसिद्धिस्तु वार्त्तिकायत्ते वपन्न वदन्तिसकारान्तानेवै
तान्निपातानास्थायकृतत्वोत्तभाष्ये प्रत्याख्यातइति। नदन्तिरभसादिति। अत्र देवकृत्यं। मन्तव सो रिति सूत्रे हरिदिभाषेत्या
दिवार्त्तिकं व्याख्याय भाष्यकार आह संबुद्धावितु च्यते तत्र देनस्सिद्ध्यति भो ब्राह्मणा इतितत्पादिभक्तौ लिंगविशिष्टग्रह
णांनेतीहनप्राप्नोतीति भो ब्राह्मणीनैषदोषः अव्ययमेष भोःशब्दो नैषाभवतःप्रकृतिः। कथमव्ययत्वं विभक्तिस्वरप्रतिरूप
काश्च निपाताः निपातोव्ययमितिव्ययसंज्ञेति। अत्र केयटः। विभक्तिस्वरेतिकेचिदाहुः भोशब्दस्य विजंतस्य सौ पदं परेफां
तेनतत्प्रतिरूपकोनिपातः। नस्य रेफस्य यत्वे लोपे च भो ब्राह्मणा इत्यादि सिध्यति। भवच्छब्दस्यापि भोःशब्दसिद्धये वार्त्तिका
रंभस्ते नेनराभ्योपिहस्यं नइति भवदादिप्रयोगेदिधीयमानास्त्वनसिलादयस्तत्तो भोस्तत्र भो इत्यस्त्राद्यपि भवंति। एवंच भवच्छ
ब्दप्रकृतिभोःशब्दप्रतिरूपकत्वमेव निपातत्वे आश्रयणीयं। भवतेर्विजदर्शनादि [illegible] त्यन्ये आहुरिति। तत्र वार्त्तिकानु
यायिद्वितीयमते भवच्छब्दस्यापीत्यादि संदर्भादिजं तानुधावत्स्क शास्त्राद्यव्याख्याने वार्त्तिके भवच्छब्दः प्रत्याख्यात इतिप्र राम॰

तीयते अस्मिन्पक्षे एषा भोःशब्दमात्रप्रवृत्तिर्भवच्छब्दस्य तु किं त्वव्ययस्यैवेति भाष्यार्थः। प्रयोजनाभावसहकृतलाघवेन भा
ष्यस्याक्षार्थत्वोचितत्वादिति भावः। अत एवैतन्नातेोपमर्दनाय भाष्यविरोधमनुत्क्वात्र ब्रह्मतिलादिप्रयोजनं मे वोक्तं प्रकृतांतरे।
तत्रैषा भो ब्राह्मणा इत्यादौ भोःशब्दप्रवृत्तिरित्यादिर्भाष्यार्थः। पक्षद्वयं चेदं वृत्तिपदमंजर्योरपि संमतं। एवं च भवच्छब्द
प्रत्याख्यानाप्रत्याख्यानपक्षयोर्भाष्यादिसकलग्रंथसंमतत्वात्कथं भाष्यस्वरसरीत्या वार्त्तिकमारूढव्यमेवेत्युक्तं। कथं चा
चादेराकृतिगणत्वात्तेषां तान्निपाता इत्युक्तमिति तेनोक्तं चवादीनां निपातत्वस्य तस्याकृतिगणत्वं प्रयोजनं तस्य तु भाष्ये केयटा
भ्यां मनुक्तत्वात्। भो निपातस्य सांतत्वानुक्तेर्भगो अघोशब्दयोस्तु सकारांतत्वं भाष्यादौ हि भोःशब्दस्यैवाविभक्तिप्रतिरूपकत्वान्नि
पातत्वमुक्तं विभक्त्यंते तु द्वितीयपक्षे रेफान्तेन सांतं। अत एव भो शब्दस्य विजंतस्य सौ पदद्वयं रेफांतं तत्प्रतिरूपको निपात इ
ति केयटस्याप्यपक्रुडक्तो हरदत्तेन च भो भगो अघो इत्येतेषां निपातत्वमुक्तं न तु सांतत्वं। अयं वृत्तिपदमंजर्यौ वर्त्तिकप्रत्याख्या
नापत्रयाणां तावद्वादेराकृतिगणत्वान्निपातत्वमुक्तं भो भगो अघो अपूर्वस्य योऽशीत्यमिति वृत्तिकृद्व्याख्यातुरीत्येन सांतत्वं
चानुमीयते अन्यथा भोशब्दादिष्वर्वस्येर प्रसिद्धेः। वार्त्तिकांगीकारपक्षेपि तन्निष्पन्नानामेव पत्वापत्तेर्भेतिसांतानां त
पारणां निपातत्वं स्थितं तद्दतुरोधेन भाष्यमप्युपलक्षणादिनानत्यरत येवयोज्यमिति मतं तर्हि तथैव वार्त्तिकप्रत्याख्यानप

म॰ख॰ हत्वा कथं न भाष्यं योज्यते। अयं भाष्यस्वारस्यात् क्वचिद्विरोधाच्च न तत्परता। हेतेवं कैय्यटोक्तव्याख्ययोर्विभक्तिप्रतिरूपकस्य भो
रित्यस्य रेफान्तनिपातस्य रेफस्य यत्वमिति प्रतीतिस्वारस्याद्भोश इत्यादिनिर्देशस्य रोरित्यर्थस्य स्वयमेव प्रागुक्तत्वप्रतिपा
दनाच्च कथं तत्र सांसांतानां निपातत्वमुक्तं। कथं वाऽर्थतुल्यत्वनिराकरणावसरे सांतनिपातानुकरणपदं स्वयमुक्तं।
यदि तु भाष्ये विभक्तिशब्देन यदि इति विभक्तेः पुरःस्फूर्तिकतया तदंतप्रतिरूपकस्य सांतस्येव भोशब्दस्य प्रतीतिरित एव कैय्य
टेन रेफांतस्य निपातत्वं मतं तत्रेरोऽयमन्यत्तं। न च भवतेर्विजंतस्य दर्शनादुपदिष्टविभक्त्यंतप्रतिरूपकस्य भोःशब्दस्यासंभव इ
ति वाच्यं। भवतेर्विजनभिधाने मानाभावात्। शंभोरित्येकदेशानुकरणस्य वा विभक्त्यंतस्य प्रतिरूपकसंभवादिति विभाव्यं।
तथापि भगो अघो शब्दयोर्भोःशब्दस्य चाकृतिगणत्वेन चादित्वे भाष्यस्वारस्यं स्पष्टमनुक्त्वा प्रत्याख्यानेऽस्पष्टं तत्त्वमु
च्यते इति विभाव्यतां। यत्तु तत्र भो इत्याद्युपि वार्तिके सत्येव सिद्धमिति तच्च भवच्छब्दे सत्येव तु विन्तं तदपि कैय्यटस्यैवोक्तं नाप
र्वद्रस्य यत्वे लभ्यभवदादीनामपरिगणितत्वे न निपातप्रयोगे पित्रासिलादिसिद्धावप्रकाशे दूषितं च। अत्रामंत्रितत्वमपि न भव
त्यदोऽयादानप्रयोजनं निपातमोःशब्दस्य स्वयमेव संबोधनार्थत्वोक्तेस्तदुत्तरप्रत्ययमापात्तद्वर्थकत्वेनामंत्रितत्वस्यात्रा
त। सहप्रयोपि प्रयोजनमेव शिष्यते तदपन्यैत्वित्यादिनः द्वितीयपद्योत्थापनाय प्रकाश उक्तो नानुसर्वा। तदपि सर्वथापि ह्यनिपातस्यो राम॰

क्तकोशेन संबोधनार्थत्वेऽपि भवदर्थत्वस्यापि वक्तुं शक्यत्वान्निपातानामनेकार्थत्वदर्शनाच्च। यथाऽस्तीति तिङंतप्रतिरूपकस्या
व्ययस्यास्मिन्नाति त्यादौ च तुपपत्तिनिराकरणेनैव दोष इत्यादिना संबोधनार्थत्वेऽप्यस्ति क्षीरेत्यादौ तिङंतार्थत्वमपि दृश्यते
त्युक्तं चैतत्। कथमन्यथा भो ब्राह्मण इत्यादावनुपपत्तिनिराकरणेनैव दोष इत्यादिना। व्यय भोःशब्देन भाष्यकृदुक्ते सं
गच्छते न तदर्थभेदे सति शब्दमात्रान्वयासिध्यापर्दवदिति निराकरणं युज्यते। कथं वाऽहि भो इति सहप्रयोग इव भवन्ब्राह्मणो
त्यर्थे भो ब्राह्मण इति प्रयोगः प्रयोजनं चोक्तं परैरपि एवं च भोसो व्ययस्य भवदर्थत्वं प्रौढ्येनैव यथोक्तसकललक्ष्यसिद्धौ
वार्तिके भवच्छब्दव्याख्यानं कैश्चित्कृतमेवोपाकृतलधिं तु भाष्यादौ तु सकारान्तानेवैतान्निपातानास्थाय तत्त्वोतिप्रत्या
ख्यातं इति प्रकाशकृद्भिरुक्तं तत्र तयोरुक्तरीत्या भगवदघवदर्थकत्वेन चाशंकानवकाशः। अघ्रप्रमाणिकत्वे तु भाष्ये भव
च्छब्दः प्रसारव्याख्यातो हृतो दोषस्तु सर्वमित्याभिप्रायः अत एवात्रेदं वाच्यमित्यादिना कैय्यटोक्तान्यमतमुपोद्वलयितुं भो
इत्यादीनां भवदाद्यर्थकत्वाभावबोधनाय भोः प्रभृतयः संबोधनार्थाः अभिमुखीकरणमात्रसत्वबोधनाद् इति तत्र स्थितिसि
द्धे हे भोरित्यादिसहप्रयोगो न स्यादित्यादिप्रकाश उक्तमिति दिक्।। यत्तु यत्तु वदंतीत्यादिभाष्ये प्रत्याख्यातः इत्यंतमग्रादि
तिसो यमनुक्तोपालंभ इति सहृदयैराकलनीयमस्तोषि। अत्र सोऽहमाजन्मशुद्धानामित्यादिसिद्ध्यर्थं लोपे सत्येव पाश्चैतत्र्णे

म.रं. त्येति सावधारणां केचिद्व्याचख्युः। तेषां सास्ना अरसित्यादौ सुलोपानापत्तिः तत्र हि सः स्त्रीस्थे इति छेदः। एकदेशग्रहणं तु उक्तत्वात्तदु
पादानेऽपि तु सोऽहमाजन्मशुद्धानामित्यादौ च तत्पोपपाद्यता। किमवधारणेनेति। इति स्वादि संधिः समाप्तः। अर्थवदिति प्र
तिवर्णं वनमित्यादौ प्रातिपदिकसंज्ञा स्यात्तन्नेयं न चाधातुरिति पर्युदासाद्धर्थवत्त्वलाभः। असत्वार्थकत्वेनापि पर्युदासो
पपत्तेः। नचैवमप्रत्यय इति व्यर्थं। वृक्षेऽत्यादौ सप्रत्ययादी नां वारिणी भवत इत्यादौ नोच प्रातिपदिकसंज्ञा निवृत्यर्थत्वात्
॥नचैषां सति प्रातिपदिकत्वे किं बाधकमिति वाच्यं। अद्य सति प्रातिपदिकत्वे औत्सर्गिके कवचन प्रवृत्तस्य लिंगसर्वनाम
नपुंसकत्वे वृक्षत्वस्य प्रसंगात्। नचैवमप्यप्रत्यय इति पर्युदासाद्धर्थवत्त्वलाभः तथाप्यसत्वार्थकत्वविशिष्टार्थवत्त्वविशिष्ट
स्य प्रातिपदिकत्वप्राप्तेः। न च तथाप्यर्थवत्त्वलाभवैयर्थ्यं। पर्युदासार्थकनञ्समभिव्याहारे व्युत्पत्तिसिद्धसादृश्यबोधस्यसा
धातुपर्युदासलभ्यासत्वार्थकत्वेनैव निर्वाहेनात्। तथाप्यप्रत्यय इत्यनुग्रहापाधातुरित्यनेनार्थवत्त्वमेव सादृश्यं बोध्यता
मिति चेन्न। औत्सर्गिकस्य व्याप्य। अत एव सार्वधातुकमपिदित्यत्र सार्वधातुकग्रहणमर्थवत्। अन्यथा च डादीनां डित्वे
न लुग्विकरणादिष्वेवतदभावज्ञापनेनासनाईधातु। व्याप्यधर्मेऽपसादृश्यबोधेतु वडादिडित्वेन लुग्विकरणादि षेत
दभावज्ञापनेनाकेडित्ववारणायतत्सार्थकमिति भाष्यात्सूत्रगर्भतेधर्मरूपसादृश्यबोधस्यत्यागो गत। कथमन्यथोपपद्ये राम.

१८

स्वविभक्त्यादिप्रथमायामकर्तरि च कारके संज्ञायामित्यादौ प्रथमादिपर्युदासेन विभक्त्यादिलब्धो विभक्त्यादिग्रहणं नत्रिवृ
क्तन्यायस्यानित्यत्वज्ञापनेन। प्रत्ययत्वादिरूपस्यापि सादृश्यस्य संभवात्॥ एवं च धातुपर्युदासमात्रेणासत्वार्थकत्वल
ब्धेऽतिवनादौ प्रतिवर्णमिवरामादावपि प्रातिपदिकत्वं स्यादित्यर्थवत्त्वग्रहणं तत्र सत्त्वे तदा म एवाश्च नासत्वार्थकत्वलाभः
तेनधात्वादिपर्युदासबलेनयद्यप्यर्थवत्त्वं तथापि नियमार्थमिति केचिद्वदन्ति। परास्तात्तत्पर्युदासोनार्थवत्त्वंगम
यत्यनर्थकस्य च देधीतौ पीवादिकनादेरप्रत्ययस्य सत्त्वादित्याहरदत्तस्तदयुक्तापिग्रंथमेशेनानन्नद्यधात्वादेरनर्थकत्वेऽपि
यावादित्वाभावेन धातुत्वाभावस्य स्वार्थिकानौप्रकृत्यर्थकार्थवत्त्वासिद्धांतभंगस्य चापत्तेरिदमयुक्तमितिदूषणांत दत्तदस
रसत्रहत्वेनैवत्रायतेकेनधर्मेणसादृश्यमितिहरदत्तादिग्रंथेनासत्वार्थकत्वरूपेणसादृश्यं स्यादिति तात्पर्यकेणानेरे
निराकृतमित्यत्रादेय मिति। यदप्यप्रत्यय इति प्रत्ययांतपर्युदासोनप्रत्ययपर्युदासो व्यपदेशिवद्भावेन प्रत्ययांतत्वादि
ति हरदत्ताद्युक्तोप्रत्ययग्रहणेय स्मात्सविधिस्तदादिस्तदंतस्य ग्रहणात्के वलस्य तत्त्वयात्वादि तिकेचिद्दूषणं। तदपि
नासात्यदाघौरित्यत्र सातिग्रहणात्सत्ययग्रहणाद्यात्वेरस्त्यहिर्भत निवर्तनविषयता। याः प्रकृतेः केवलस्यनादितिदिक्॥ इदं त्व
वधेयं। अतः कृकमीत्यत्र कंसग्रहणेन ज्ञापितेऽरमादस्तुत्स्वित्रिपङिस्यादीनामनेन प्रातिपदिकसंज्ञा विधीयते। व्युत्पत्तिप

प॰ शे॰ ङ्पिडित्यादीनां कृदंतत्वात्तं तद्धितसमासान्मेव्युत्पन्ने न प्रातिपदिकसंज्ञासिद्धावपि बहुपटव इत्यादेः प्रातिपदिकसंज्ञार्थमि
दं सूत्रमावश्यकं। न च कृत्तद्धितेत्यत्र तद्धितग्रहणं तद्विशिष्टपरमिति कृत्तद्धितेत्यनेनैव तत्रापि संज्ञासिद्धेः किमनेन सूत्रेणे
ति वाच्यं। तथापि बहुरोपचलकीत्यादावतिप्रसक्तेः। किं च सत्यस्मिन्सूत्रे उत्तरसूत्रस्य समासग्रहणं विध्यर्थं स्यात्तथा च २२
तल्केनोपदेशाभिलत्र कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापीति परिभाषया कृदंतत्वात्तं ज्ञापितं। सति त्वस्मिन्नुत्तरसूत्रस्य स
मासग्रहणस्य नियामकत्वेनोदाहृतवाक्यव्यावृत्तिरित्याकरसिद्धं। एवं च परकृद्रूपेण्णसंस्योपस्थकत्वेनेदं सूत्रमुणादी
नामव्युत्पत्तिपक्षे ज्ञापकमिति केचिदिकुकीरमस्त्रादिसिद्धयेयं॥ कृत्तद्धितान्यत्तु समासग्रहणं नियमार्थं नियमश्च पत्रस्य
तेः पूर्वो भागः पदमुत्तरस्य प्रत्ययोन्तस्य चेत्समासस्यैवेति तेन बहुत्रिशिष्टस्य [illegible] त्यादेः प्रातिपदिकत्वं सिद्धमिति
तत्त्वा। [illegible] यमिपादित्यादेः समुदायस्य नियमेन प्रातिपदिकत्वावारणात्तत्र पूर्वभागस्य पदत्वेप्युत्तरस्य प्रत्ययत्वादिति यत्र
संघाते पूर्वो भागः पदमुत्तरश्च तद्धितः प्रत्ययो नेति तु बहुमुक्तं। [illegible] नुगमस्य चादिं
पि त्वरत्वान्नदननुगमेपि न क्षतिरिति ध्येयं। ङ्याप्प्रातिपदिकात्। एतदधिकारफलं सर्वस्य विकारः स्यादिस्यत्वानुदात्तो राम॰
प्रत्ययः। सति त्वस्मिन्नधिकारे ऽनुदात्तादेरित्यस्य प्रातिपदिकविशेषणत्वेन [illegible] तिकसुबंतात्प्रत्यय इति विधिवत्संघातेनार्थे
१८

पि प्रसक्तिका सर्वस्येति षष्ठ्यंतात्स्यात्सिद्धिः अन्यथा व्याख्याने नुदात्तादेरिति सुबंतविशेषणं स्यादिति सर्वस्य सुपीत्यापकरणान्तर्वर्ति
त्वात्सप्तम्यंतादपि स्यादित्याकरः। एतेनान्तरंगानपि विधीन्बहिरंगो लुग्बाधत इत्याप्रकरणस्याप्रवृत्तावेतदधिकाराभावेप्यत्रसिद्धि
रिति। तत्र सर्वे सोम इत्यत्र लुगापकरणयोः समावेशादविरोधात्लुगापकरणस्याबाधात्। न चाविरोधेप्यापकरणेन लुकः प्र
तीक्षणाद्गतः सर्वमनुदात्तादित्वं सुबंतस्यानुतमेवेति वाच्यं॥ समर्थानां प्रथमाद्वेति समर्थग्रहणं स्याद्ग्रहणपरिभा
षाज्ञापकत्वोपवर्णनेनाविरोधे लुकः प्रतीक्षाभावोवगम्यते। सोपितिरित्यत्र कृतसवर्णदीर्घादित्यत्र स्यात्। न तु सुउपिते
त्यत्र कृतसवर्णदीर्घादितो समर्थे हि परिनिष्ठितपरं समर्थपरं तत्रांतरंगत्वादेव सवर्णदीर्घन्यायसिद्धेः किं तदर्थेन समर्थग्रह
णेनेत्यत्र कृतव्यूहपरिभाषां ज्ञापयति। अविरोधेपि लुकः प्रतीक्षायां तु दीर्घणाप्यन्निमित्तप्रातिपदिकत्वनिमित्त
लुकः प्रतीक्षणात्सुउपितेत्यवस्थायामिति साधुत्वितिरित्सिस्यादित्यंतरंगानपीति परिभाषाबाधनेन समर्थपदसार्थक्यं
अकृतव्यूहपरिभाषाज्ञापकायोगादिति। किं च बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमित्यनेन बहुव्रीहिकाले सर्वपदस्वरस्य प्रवृ
त्तिभावमात्रे विधीयते तथा चापकरणे न लुकः प्रतीक्षायां बहुव्रीहिकाले सर्वशब्दस्यांतोदात्तत्वाद्बहुव्रीहिस्वरेणांतस्यै
व प्रवृत्तिभावः स्यात्तदापकरणस्येति। यद्यपि प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणात्स्त्रिया वाहुल्येन तथाप्यतंतस्वार्थि

म.खं. कालपरादेंतरंगत्वाद्बकनःप्राक्आपेःप्रवृत्तस्तथातत्रोत्तलोहितिकालोहितिकाआर्यकाआपिकेतिसिध्यति।यत्तुसुबंतात्तद्धितो
त्पत्तिरिति सिद्धांतात्तपस्याप्राग्अंतरंगत्वात्स्त्रीप्रत्ययइतिन्यायसिद्धेवप्राप्तेःप्राक्प्रवृत्तिरिति।तत्र।सुबंतात्तद्धितोत्पत्तिरि
ति सिद्धांतोहिन्यायमूलकः।तथाहि॥सुवर्थसंख्यादिसंबंधस्तद्धितार्थसंबंधात्पूर्वोतरंगः।लिंगसंबंधइवसुवर्थसं
बंधापेक्षया।तथाचसुबपेक्षस्त्रीप्रत्ययस्येवतद्धितापेक्षयास्तुपोप्युत्पत्तिःप्रागेवेतिन्यायःसचनासंतस्वार्थिकेषु
ति प्रातिपदिकादेवसुबपेक्षयापरत्वादंतरंगत्वाच्चतदुत्पत्तौबाधकाभावात्।तदुक्तंभाष्ये॥स्वार्थमभिधायशब्दोनिरपेक्षो
द्रव्यमाहसमवेतं।समवेतस्यवचनेलिंगसंख्याविभक्तिंच।अभिधायतान्विशेषानपेक्षमाणःकृत्स्नमात्मानं।प्र
पकुत्सनादिषुततःप्रवर्तंतेसोविभक्त्यंतइति।अतएवतरबादेःस्त्रीप्रत्ययापेक्षयाबहिरंगत्वमुक्त्वाकथंकालिकेत्यादिभा
ष्यप्रयासात्तंतस्वार्थिकादकनःस्त्रीप्रत्ययस्यांतरंगत्वेनास्तीत्यपेक्षयाबहिरंगत्वमुक्त्वाकथंकालिकेत्यादिभाष्यग्रंथा
भिप्रायःकैयटेनवर्णितः।तद्वदत्राप्येवमिति।नचैवंबहुगोमत्कतरादेःकपःप्रागुत्पत्तिप्रसंगःशेषाद्विभाषेत्यादितिवाच्यं।समासा
त्पागलौकिकवाक्येवोत्तरपदावयवस्यसमासांतस्यप्रवृत्तेर्न्यायात्।सचविभक्तेःपुरस्तात्परस्तात्पदेदितिपरत्वेकेस्मिंश्च
पन्नस्तुःसचकुर्धमिकेत्यादावाप्तःसुपःपरत्वंस्यादितिकात्तर्दस्यातद्वाभावापत्तेरुपेक्षःसः॥तस्मात्तस्मात्समासांतस्य राम.

रवपुंस्त्वइतिदिक्॥सुपः॥सुपस्त्रीणित्रीणिपरतोवचनानिएकशएकवचनादिसंज्ञानिस्युरित्याचार्याः।यत्वत्रात्नेकवचनेत्यादिसं
ज्ञाःस्युस्तत्रमनुवर्ततइति।तत्रतानीत्यनुवृत्तौप्रयोजनंचिंत्यं।यदप्येकैकशइत्युक्तंशसेवबीप्सायांकृतत्वेनद्विर्वचनोप
गात्त।येनन्नाप्राप्तिन्यायेनद्विर्वचनापवादःशसिति सिद्धांतादिति।तदपिन।एकोकपिलासमेकैकशःसहसहस्रत्वादितेति
भाष्यात्तशसेतस्यप्रत्येकमित्यर्थकत्वेनकैयटेनव्याख्यानाच्चस्वार्थिकस्यापिशसोज्ञापनात्।एतेनसर्वस्यद्वेइत्यत्रैकैक
शोद्वाराभितिभाष्यप्रयोगात्तन्येकेतिस्त्रकारनिर्देशाच्चोभयंसाध्विति प्रकाशोव्याख्यातः।निरस्तश्चोपाह।तभाष्यस्यान्यवि
षयत्वादिस्यादिलेखः।तत्रत्वेकैकशोद्दातीतिभाष्यंकेचिदाहुरत्नायाप्येकशब्दोस्तितस्यवीप्सायांद्विर्वचनेबहुत्वार्था
दितिशसित्यस्यान्यमतत्वेनव्याकुर्वतःकैयटस्यतत्राप्येवमेवव्याख्यानमभिप्रेतमितिलभ्यते।तत्त्वातु।अन्यथावस्पैकेतभा
ष्याख्यानेक्लिष्टव्याख्यानस्यावाव्याप्यत्वात्।माधवादीनामप्येवानुकूलत्वादिति।सरूपाणामरामरामभ्योऽइतिप्रतिषिद्धत्तइति
प्रक्रियाकौमुद्यामवयववत्समुदायस्यापिलिंगेनाध्यवत्त्वेनप्रातिपदिकत्वादेकाज्द्विर्वचनन्यायेनसमुदायाद्विभक्तिरिति
तद्विमित्रएकशेषइतिभावः।यत्तस्मिन्नप्येमात्नमालाराविस्योत्रेकशेषःस्यादिति।तत्र।एकविभक्ताविसस्याद्दत्यासारू
प्यविशेषणत्वात्।नचैवमपितत्तीपारावेकविभक्तौसारूप्यान्न्दोषतादवस्थ्यं।प्रत्यासत्त्यान्यार्थैकयहरोनचैकशेषप्र

मं॰ खं॰ मित्रसारूप्यविशेषणयोर्विभक्त्योरेकत्वप्रतीतेः। तथा च यस्यां विभक्तौ सरूपाणि तस्यामेकशेष इत्यर्थलाभात्तत्र यथा द्विवचना
द्यवसारूप्यान्तत्रोक्तदोषः। नन्वेवं कृतिमक्ताविति सारूप्यविशेषणमेवास्तु उत्तरसूत्रादेवकारमपकृष्य एकविभक्तौ यानि
सरूपाणि एवं इति व्याख्याने न तृतीयाद्यो सारूप्यविनोक्तमातृशब्दयोरतिप्रसंग इति किमाहत्यैकशेषविशेषणत्वेनेति चे
न्न। प्रातिपदिकानामेकशेषे मातृमात्रोः प्रतिषेधः सरूपत्वादिति वार्त्तिके विभक्तौ तन्मध्ये एकशेषे अंशे दोषः कुतो न कुतो
तस्मात्। मातृभ्यामित्यादौ विभक्तौ तानामपि सारूप्यादित्याशंका विभक्तौ नानां सरूपाणामपि तन्मध्ये एवैकशेषे एणाति प्राति
पदिकानामेवैकशेषे दोषो भवतीत्युत्तरितेन भाष्यकृता मातामोरेसी कृतं स्यात् मातृशब्दयोरेकशेषस्य त्वया स्याने सि
द्धिः। प्रथमाद्विवचनान्तयोर्वैरूप्ये शेषे वैको राथ्याभावात्। न च मातृभिरित्यादावुक्तमातृशब्दयोरेकशेषत्वस्वीकारे अनुप्रयोगाति
प्रतिषेधः। तैरित्युक्ते स्त्र्यर्थस्य ताभिरित्युक्ते पुमर्थस्यानवगमादिति वाच्यं। शिष्टसमाचलिंगस्यानुप्रयोगस्यनुमपाद्वार्था
वगमेकत्वस्वीकारात्। कथमन्यथा ब्राह्मणाश्च ब्राह्मणी च ब्राह्मणो तावित्यत्र ब्राह्मणामानुक्तं च मुक्ता च मुक्तश्च मुक्तौ
नितानिडत्यत्र स्त्रीपुंसयोरवगम इत्यस्मदुक्तमेव व्याख्यानं मादृशीयं।। यच्चोभयविशेषणत्वे भिन्नार्थानां समन्त्रहो
कृमिति न सिद्ध्येत्। तथाहि। मित्राश्चमित्राश्च इति स्थिते त्रसंगानपीति लुकि कृते विभक्तिपरत्वाभावादेकशेषो न स्यात् लुक राम॰ २१

स्तु नेपत्ययलक्षणं भावात्। किं चाराभावित्यादौ परत्वाद्वित्यत्वाच्च हद्दावेकादेशे कृते विभक्तिपरत्वाभावेनैकशेषो न स्यादुभ
यत्त्वान्वयरोनांतादिवद्भावाभावादिति। तदपि न। अनेकबोधकादेकस्मादिह शब्दाद्विभक्तौ तादृशीमेकमितिसि
द्धेः। एकस्मादनेकबोधे किमेकशेषेणेति चेत्। एकैनैवानेकबोधनीया इति नियमाभावादेकेकाभिप्रायेण घटौ वेयपे
यमिति प्रयोगवदनेकबोधनाय घटश्च घटश्चेत्यादि प्रयोगे प्राप्ते तन्निवृत्त्यर्थत्वात्। नन्वेवमप्येकशेषविषयादनेकस्माद्विभक्तावुत्पत्ति
नित्यमाप्याव चेत्। अनभिधानादव्ययविकल्पायेनेतद्विषये यनुत्पत्तेः स्वीकारात्। अनभिधाने चोक्तान्यगतैरेव बीज
त्वात्। एकादेशस्याचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वेन विभक्तिपरत्वात्प्रातिपदिकानां किं च तादृदोषस्याप्यसंभवात्। एकशेष
हीतरनिवृत्तिः सर्वैकमवस्थानं च तत्त्वावस्थानस्यासिद्धत्वादितरनिवृत्तेर्विधेयत्वादेकशेषविधेः सर्वविधित्वात्र कश्चिद्दो
षोपद्रवः। यत्तु यद्यपि व्यावस्तुरित्यादिना व्यक्तिपक्षे रूपावच्छिन्नतत्तद्व्यक्तिप्रयोगे प्राप्ते एकस्य प्रयोगो यथा स्यादिति सूत्रं प्रा
कृतिपक्षे त्वेकैनैवाकृत्यविनाभूतानेकव्यक्तिलाभादेकशेषः किमिति प्रकाशे केदेशमनूद्य व्यक्तिपक्षेऽपि न ब्राह्मणाहन्ना
दित्यत्र ब्राह्मणशब्देनैकेनाप्यनेकस्यातथैरासवव्रत्यादन्यथा जातिपक्षेऽपि वासेन सम्यक्त्वमयोरित्यादिना नार्थो नु
रोधेनानिर्वाहादित्युक्तं। तदप्यनन्यसमाधानापवृत्ते नशिष्टं भाष्यादितो दर्गंतव्यमित्युत्तरप्रकाशग्रंथे न समाहितमिति भ

म॰ रं॰ ख्याघालोचकैरलोडनीयं। पञ्चरामरामश्चोइतिस्थितइत्यलौकिकेमतत्प्रक्रियावाक्यमत्यन्ते नन्तु लौकिकमलौकिके च वि
भक्तेर्थेकादेशादिनप्रवर्तते प्रयुक्तानामेवान्वाख्यानादितिप्रकोशाकेऽप्रयुक्तेऽप्रयुक्तानेवस्यन्वाख्यानात्तमलौकिकमुत्प्रस
ति माशास्त्रीयकार्यं तु सर्वमलौकिकएवप्रवर्तत इति दूषणं। तदप्यलौकिकशब्दस्यकयंचिदेकदेशार्थबोधकासाधुशब्दा
र्थकस्यतात्पर्यानालोचनेन। अत एव हस्तेच्छादिस्थानीय इत्यलौकिकवाक्यविशेषणं प्रक्रियाशाउक्तमितिदिक्।। ओतो
भिसः।। एस्से च तु न कृतः। बहुलं छंदसीत्यज्ञानतोपिभवति नेपेरिति काशिकोदाहरणस्येवेदिनानुपपत्तेः। पररूपनि
वृत्तिस्तेसंधिनाप्यैकारोच्चारणसामर्थ्यात्सिद्धा।। अन्यथानेकाल्त्वात्सर्वादेशमिस्समादेः परस्यत्याद्यादेशमतेवाविदध्यात्।
निर्जरसैरित्यादावेकारश्रवणमेसः फलमितिप्राचोक्तमपास्तं हतिक्कक्रमतांतरानुसरेणइत्यवधेयं।। वक्तव्वचनेऽल्लतं
अत्रत्र श्लिकिं। वृत्तगामितिहन्निस्तन्त्रहरदत्तग्रन्थः नामित्यादौसावकाशं नामिदीर्घंबाधित्वेदमेतत्वमाकाशंनेपु
स्यादितिभावइति। यद्यपीदंतादिसावकाशंनुटमकारानेनुपरत्वान्नित्यत्वाच्छ्रेत्वेन बाध्येतेतिनामीतिप्राप्तिरेवदु
र्लभातथाप्युत्तेष्टद्विर्लुकि हलीत्यनुवृत्तेोऽनल्त्वग्रहणमनर्थकमितिप्रश्नवृत्त्याशयः। अत एव दृष्टाइत्यादिनप्रत्यु राम॰
दाहृतं।। तथा च नुटं विनेत्वाप्राप्तेर्नुटिचसतिनामीतिप्राप्तिरितिहृत्याशयानुसारेणाहरदत्तग्रंथः संगमनीयः।। तत्रपदि

हलीत्यनुवृत्तौनुटिचसतिसंनिपातपरिभाषयैवनेत्वमिति किं अनल्त्वग्रहणेनेतिविभाव्यतेतदानल्त्वग्रहणंदित्यप्रयो
नमितिध्येयं।। नामिरामाणामित्यादौतुपिचेतिदीर्घः संनिपातपरिभाषयानभवति। भवति। भवतिचापमारंभसा
र्थ्यादितिकेचित्तान्नव।। कृतीनामित्यत्र परत्वाद्ध्रस्वचतुर्भ्यश्चेतिनुटिसन्निपातपरिभाषाऽविषयेनामीतिप्रवृत्ते राम
न सामर्थ्याभावात्। नेकमुदाहरणंपोगारं मंप्रयोजनयतीतिहिलाघवमूलकं प्रकृते चनामीत्यत्र लेपाः घकारस्याभाव
त। तन्वामीत्येवावाच्येतुदुपादानंकृत्वाप्यैनुटिसतिदीर्घोयथास्यात्नुटः सर्वमास्यदितितन्नकृतीनामित्यत्रेव दीर्घस
त्यनुपपन्नमितिरामाणामित्यादावपोनेनुडुपादानसामर्थ्यादीर्घ एवस्यादितिसंनिपातपरिभाषायाःप्रवृत्तेरप्रवृत्तिः
नवामीतिहृतेनिसत्वाद्दीर्घसतिरामाणामित्यादेहृस्वान्नमोमुरानप्रवृत्तेनतद्रणांतिस्त्रणांचतसृणामित्यत्रहस्वाम
भस्यनुटः सावकाशत्वेनमन्नतसर्वत्वाम्नुपराणायोगादितिकथंनुटिसत्येवदीर्घइत्येतदर्थंत्वंनुदुपादानस्येतिवाच्यं। स
नपापडत्येवसिद्धेकृत्वग्रहणेनमन्नतसर्वत्वाम्नुपरावरपकत्वात्। तिसृणामित्यत्रेत्वेरित्यनुवृत्त्याचतसृणामित्यत्र
ह्रस्वतुर्भ्यश्चेतिनुटः सिद्धत्वादितिचेत्। न। एवंसतिरामाणामित्यादौनुडुपादानप्रयोजनस्यामीत्येवसिद्धत्वान्
डुपादानवैयर्थ्येनसंनिपातपरिभाषाप्रवृत्तेरेवाभावात्। नचत्रिपचतसृणामित्यत्रषट्चतुर्भ्यश्चेतिनुरागौरणत्वादभाव

म.रं. मुद्दर्थक्रत्यग्रहणमिति भ्रन्तप्रवर्तत्वात्प्रयोगो मानाभावाद् कारीत्यानुदुपादानमावश्यकमिति वाच्यम् । एवं सति तदुपादानसा
संनिपातपरिभाषाविषयेऽपि दीर्घप्रवर्तकत्वासमर्थनात् । नोपधायाः इत्यत्रानुवृत्तयेनामीत्यस्यावश्यकत्वाच्च । न
हि नत्रामीत्यनुवृत्त्या सिद्धिः । वर्णग्रहणमित्यादावविव्याप्तेरिति । तस्मात्संनिपातपरिभाषानित्यत्वात्प्रयोगेऽसमानेऽदा
हृतस्तुपि चेत्यनेनैव दीर्घसिद्धौ रामशब्देनामीत्युपन्यासः प्रामादिक इति प्रकाशोक्तं साध्वेवेति तिस्रचतस्र इति तिसि
ष धवलादिहसन्निपातपरिभाषा न प्रवर्तत इति चव रुचितमिति दिक् ॥ आदेश ॥ अत्रादेशरूपः सकारो गृह्यते तेन
त्वादेशावयवः शासिवसिघसीनां चेति सत्वे घसिग्रहणं ज्ञापकात् ॥ अन्यथा तत्र रोरकारित्यनुवृत्त्य घसेः
कृतुरित्यादावदादेशघसे रेवोदाहरणं तत्र चादेशावयवत्वेन सर्व सूत्रेणैव षत्वसिद्धेः घसियहणमनर्थकं स्यादिति साकारः
॥ अवेदं तत्त्वं ॥ अदादेशघसेरेवेति कुतः । भ्वादिपठितस्य प्रकृत्यंतरस्यापि संभवात् । दर्थं च घसिग्रहणं स्यादिति कथं
ज्ञापकमिति । यद्यपि तथापि लिघन्यंतरस्यामित्यदो घस्लृ विकल्पविधानात्प्रकृत्यंतरस्य न सर्वत्र प्रयोग इति ज्ञा
पते अन्यथा धातुद्वयेन लिटि आदज्घासेत्यादि रूपसिद्धौ लिघन्यंतरस्यामित्यनर्थकं स्यादिति प्रकृत्यंतरस्य लुङादि
विषये प्रयोगाददादेशस्यैव घसेर्ग्रहणमिति । ननु प्रकृत्यंतरस्य क्वचिदप्रयोगो ज्ञाप्यते न तु सर्वत्र । प्रकृत्यंतरोपदेशो व्यर्थापा राम.

ता त्रयाणां कथंचित्तद्विषये सर्वत्र तस्याप्रयोग निर्णय इति चेत् । न । ज्ञापकोपदेशाभ्यां क्वाचित्कोऽप्रयोगः प्रयोगेऽप्रसंगोऽन्तः क्वप्र
योग । क्वचेत्तत्र नियामकाकांक्षायां लुङादित्यादिकं लङादौ प्रयोगनियामकं कल्प्यते तथा च तद्विषये मा नाभावात्तस्याप्रयोग
त । नचैवमपि प्रकृत्यंतरस्यानुदात्तोपदेशपाठहलादावार्द्धधातुके प्रयोगकल्पनाज्झलि वेत्यादौ षत्वविषयोपि प्रयोगान
दंर्थघसिग्रहणं कथं ज्ञापकमिति वाच्यं निघन्यंतरस्यामिति हिलिरामात्रे प्रकृत्यंतरस्याप्रयोगं न ज्ञापयति वैयर्थ्याप्रदितिलि
टिकस्तिरिक्ते च हृदिति । ननु क्वचिदेवाप्रयोगं तथापि तिलिटि प्रयोगसंभावनायां लिघन्यंतरस्यामितिस्त्रस्य वैयर्थ्यानुद्धा
रु कं ज्ञापनासंभवात् । एवं चासंज्ञा तद्विरोधित्वाल्लिट सामान्येऽप्रयोगस्य ज्ञापितत्वात्तु हिवेत्यादौ न तत्प्रयोगः । अनुदात्तोप
देशपाठस्तत्स्यादौ तत्प्रयोगेऽप्युपपत्तो लिटि वमेषाकं तत्प्रयोगं कल्पयति उक्तज्ञाप्यविरोधात् । उक्तज्ञापकेनोपदेशा
च क्वाचित्कप्रयोगाप्रयोगप्राप्तौ नियामकाकांक्षायामनुदात्तोपदेशपाठो वलादावार्द्धधातुके प्रयोगमनुमापयति तत्र लि
ट्सामान्येऽप्रयोगस्य प्राक्कल्पनात्तद्विरोधाल्लिडतिरिक्ते वलादाविति कल्प्यते उक्तज्ञाप्यानुपस्थितौ च नियामकाकांक्षा
भावादनुदात्तोपदेशपाठादेरुक्तनियामकत्वाभावादिति । अन्तस्य सोष्मरेणो भस्यतादृशरवर्ण इति प्रकाशः । तत्र सोष्म
णाइत्यस्य ष्मत्वाप्रयस्योष्मण इत्यर्थः । ननु वर्गीयचतुर्थमादेऽघोषो भुग्नो सोष्माणादिति प्रातिशाख्योक्तस्य सोष्मणः । अनेन वि

म॰ स्वं॰ द्वन्द्वस्य सर्वाणां स्वराणां चेति वचनोक्तं दिक्षु नत्वमुच्यते। तावन्मात्रं च चकारेणातिप्रसक्तमिति तद्व्यावृत्त्यर्थे ऽत्र घोषस्येति भावः। एतेन ठ
कारे ऽतिप्रसंगादिदं न स्वनमिति केषांचित्‌ प्रलापाः॥ आमि सर्वनाम्नः सुट्॥ यत्तु वर्णितात्सर्वनाम्नो विहितस्यामः इति। तन्न। इति
कामित्यादाव व्याप्तेः। आम्‌ स्वहल्ङ्याप्य इति सूत्रे हल्ङ्याब्भ्यो विहितमित्यर्थस्य प्रसेत्यादाव व्याप्तिर्भवतो दाहृता। न सपरस्येत
र्यदङ्गिरोगात्ररसर्वासामित्यत्वादि प्रसक्तिः। द्वंद्वे चेति निषेधः समुदायस्यनत्वपर्यवानामित्यामः सर्वनामप्रदेशस्थात्परत्वादि
ति सर्वनाम्नो विहितस्यावर्णान्तात्परस्येति व्याख्यानान्नातिप्रसक्तिर्न वा अप्रसक्तिरिति वाच्यं। तथा सत्यादित्यनुवृत्तस्य सर्वनाम
विशेषणत्वाभावेनावर्णान्तादिति व्याख्यानस्यायुक्तत्वात्‌। अंग विशेषणत्वाभिप्रायेण तथा व्याख्याने ऽपि विशेषणत्वप्रयोजनाभावा
त्‌। किं च द्वंद्वे चेति निषेधो नावश्यक इत्यामि तिकृतः प्रयोजनाभावादिति चेन्न। नाद्धिरोगात्ररसर्वाणामित्यादौ तदंतविधिना गाधिकारेण
स्यचतदुत्तरपदस्य चेति वा प्राप्त सुडादिनिवृत्तेरेव प्रयोजनत्वात्‌। ननु परमसर्वत्रेत्यादेरन्तादिसिद्ध्यर्थे सर्वनामसंज्ञायां तदंत
विधेरावश्यकत्वादुक्तोदाहरणे समुदायस्य सर्वनामत्वात्सुडादि दुर्वारमिति द्वंद्वस्य संज्ञानिषेधावश्यकत्वेन। वपकानां तनि
षेधो वाक्यभेदायनेरिति वाच्यं। अत्र त्रलादिविधौ प्रातिपदिकादित्यनुवृत्तेः सर्वनाम्नान्नद्विशेषणेन तदंतविधिनैव त्रलादेः सिद्धेः स राम॰
र्वनामसंज्ञायां तदंतविध्यनावश्यकत्वात्‌। विशेषणादिशेष्यभावकामचारेणेष्टसिद्धेः समासप्रत्ययविधौ प्रातिपदिकादि।

नुवृत्तेः सर्वनाम्नान्नद्विशेषणेन तदंतविधिनैव त्रलादेः सिद्धेः सर्वनामसंज्ञायां तदंतविध्यनावश्यकत्वात्‌। विशेषणादिशेष्यभावकामचा
रेणेष्टसिद्धेः समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध इति लस्य वशाद्विशेषणादिशेष्यभावव्यत्यासतात्पर्यकी। अत एवौजसमौभट्ट मस इ
ति सूत्रे उत्तरपदाद्धि भेनस्य पदेनो जः प्रवृत्तीनां विशेषणात्तदंते न राजमोचनमित्यत्र न भवतोतत्सर्वपदत्वेपि तमसः प्र
वृपदत्वाभावान्नतीयापाश्रत्युक्तेति हरदत्तेनोक्तं। अत एव सर्वादिसूत्रे उपसर्जनेषेधप्रत्याख्यानमुपक्रम्य भाष्ये। यथा यथा धि
कारेयद्युच्यते इति प्रघट्टके च सर्वनाम्नः स्मायित्यादेः सर्वनामार्थगतसंख्याकारकाद्यभिधायिनो ङेः स्मायित्यादि कमर्थम
गीकृत्य परमसर्वस्मायित्यादि संग्रहो ऽतिसर्वायेत्यादावतिप्रसंगवारणं च कृतं तादिसर्वार्थगतत्वेन सर्वनामता ङेरभावे प्यगतसं
ख्याभिधायकत्वादतिसर्वायेत्यादावतिप्रसंगानुद्धारादिति॥ यत्तु सर्वादयः पंचविंशतिरिति प्रतीकमुपादाय पंचविंशो ऽत्रेति
द्वंद्वः पंचाधिका विंशदिति तत्पुरुषो वा। यत्तु प्रत्याहारः एकचत्वारिंशदिति माधवोपंथं व्याचक्षाणेनोक्तं नायं मध्यमपदलो
पी तत्पुरुषः। तथा सति राजन्यबहुवचनद्वंद्वे ऽधकवृष्णिषु संख्येति विधीयमानः पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न स्यात्तत्र स्यात्त
मा हाद्वंद्वस्वापि। एकविंशतिरित्यादौ तु नपुंसकत्वेन भवति लोकाम्नायत्वात्‌ लिंगस्येति॥ तद्धितं॥ समासभेदनसूत्र
भेदस्येदापत्तेरिति। तन्न कोयं मध्यमपदलोपी न तत्पुरुष इत्यनुक्तोपालंभः। तेषां व्याख्याने हि द्वंद्वरूपेण प्रदर्शकमध्यमपदलो

म॰ र॰ं

पिसमासवादिसतमनन्यथातद्दर्शनायराजमेत्यादिग्रन्थः।धीमतोनः सर्वपदप्रकृतिस्वरेणस्यादित्युक्त्वातस्मात्समाहारद्वंद्वएवायमित्तु
क्तेतस्यतुसर्वपदप्रकृतित्वंतेद्वंद्वद्वयस्याभावेनायंनतुमध्यमपदलोपितत्पुरुषाभावे।तथासतेत्ववतस्मात्सिद्धिरित्तुसंगतेः।एवका
रणाचेतरेतरयोगव्यवच्छेदः।अतएवसर्वपस्तत्रापितेतरेतरयोगद्वयपरिग्रहेद्विवचनापादनरूपमपरिहृत्यसमाहारद्वयगणेषुक
विंशतिरित्यादौनपुंसकत्वापत्तिरूपमेवपरिहृतेतेलोकाप्रयत्ता।लिंगस्येतीतिनोक्तदोषः।किंत्वाभाष्यादिपरीलोचनयासमाहा
रद्वंद्वएवायंनमध्यमपदलोपीसमासइतिलभ्यते।तथाहि।।वार्थेद्वंद्वइतिसूत्रशेषेएकादीनांदशादिभिर्द्वंद्वइतिचेद्विंशत्या
दिषुवचनप्रसंगः।सिद्धंत्वधिकान्तासंख्यासंख्येयासमानाधिकरणाधिकारेधिकलोपश्चेतिवार्त्तिकंकृतेनोक्तेस्वरेणसिद्धानीति
पराम्युक्त्वाऽतःतर्हिद्वंद्वइत्यादिनासमाहारद्वंद्वस्वीकृत्यतद्वयरोनपुंसकापादनंलिंगमशिष्यमितिभाष्यकारःपरिहृतवान्।द्वंद्व
त्वेपिद्वंद्वद्वयराणसर्वैकमध्यमपदलोपिसमाससमाश्रितस्वराःसिध्यन्तिद्वयपाठितात्तस्माद्वंद्वएवायमितितावधारणमभिप्रेतं
।बहुव्रीहौसंख्येयइतिसूत्रेसंख्याप्रातस्तुरुषस्योपसंख्यानेनिर्दिष्टंशायेधर्मस्त्राधिकलोपादितिवार्त्तिकव्याख्यानेएका
धिकाविंशतिरेकविंशतिरितिभाष्यंतुवार्त्तिककृदभिमतमध्यमपदलोपिसमासाभिप्रायेण।एवंचपंयोत्तरेमुनीनांप्रामा
ण्याद्भाष्यकाराभिमतःसमाहारद्वंद्वएवसाधुरितिसुधीभिर्ध्येयं।।उभशब्दस्यसर्वादिषुपाठे।अत्रार्थकःप्रयोजनाभावादित्याकरेःकेचि राम॰

त्तुकउच्यतेउभशब्दस्यपाठः।नत्वकजर्थस्तत्रपेनेहेसिद्धिः।उभयतउभयत्रेत्यादावित्ययुक्तंअसंगतेदुक्तमुभयोन्यत्वेति।अस्मद्वद्विवचन
परत्वाभावादित्याहुः।अत्रेदमवधेयं।उभयोन्यत्रेतिनविधिः।किंतुभाट्टदातेनौतित्यमित्यत्रोभशब्दाद्वित्वविषयेतिसमयच्स्था
र्थइत्ययंकोनित्यमितियोगोविभज्यतेतस्मिन्नार्थोनुगतः।तथाचाकत्रावयवस्यचहुत्व।।रःनवोभोसाम्यासस्येतिनिर्देशा
द्वित्वविषयाद्वित्वविषयसाधारणोपयच्स्त्रोभशब्दादुक्तत्वंद्विवचनेतुकानामनहतंतनोन्यत्रस्वार्थिकोपजितिज्ञापनाच्चाकच्स्त्विषय
येगतिप्रसंगइतिवाच्यं।अयचोद्विवचनविषयद्ववकविषयेप्युभकावितिभाष्यप्रयोगेणासंकोचात्।उभकावितिभाष्यप्रयो
गोऽकचोनतुकस्येतिनसंकोचकइतिचेत्र।तोउभकावितिप्रयोगोभाष्यकृतांसमतस्तितावद्विर्विवादं।तथाचोभकावितिप्रयो
गस्यकविषयत्वेउभशब्दस्यसर्वादिषुगोरवादप्रवित्वात्तेनतस्यकविषयत्वस्येठकल्पनान्तरान्नचकेसतिअन्याभावोद्विवच
नयद्विषयत्वादितिवार्त्तिकमसंगतंकविषयेउभस्यद्विवचननियमाभावहेतुत्वेनोक्तयोगविभागसिद्धेःकदेशानु
कादत्वात्।यद्वाउभशब्दार्थगतसंख्याबोधकद्विवचनविषयत्वादितितदर्थइतिकविषयेप्ययसकुःसंकोचादिति।।ए
वत्तभाष्यकृतस्यसर्वादिष्वभशब्दप्रत्याख्यानस्योक्तरीत्यासामंजस्येनतथोदितावाद्भोक्तिरेवप्रौढिवादइतिमंतव्यं।।त्यद
कोबहुव्रीहो।यत्रुव्याख्यानत्वचनद्वयरांत्वेपिनायस्येत्यादिविग्रहवाक्येप्राप्तासर्वनामसंज्ञानिषिध्यतइति।तदपिनालोकिककृ

म॰ खं॰ २९ केनायं निषेधः किंतु लौकिक इत्याकारः सिद्धांतस्य च पुष्प इस्तु पित्र सु इत्याकारकत्वेन त्वं पित्रे त्याघाकारकत्वापोगादिति । तत्रा
त्वं पित्रे त्यादेस्तत्समानार्थकविग्रहवाक्ये इत्यर्थकत्वे न दोषाभावात् । अत एव हाक्षोपमर्दने नन्व बहुव्रीहिः क्रियते अस्मिन्ब हु
व्रीहि प्रकृताविति विग्रहवाक्यविशेषणं व्याख्यातृभिरुपात्तं । भवतोप्येवं वस्त्रे ऽलौकिकवाक्ये संज्ञानिषेधफलकथनाव
सरे ऽलौकिकवाक्ये ऽकअवर्तेंतस वस मासेपि अपेत आतिकां नो भवक न मतिभवकानिति वदि त्युक्तं तत्स्पष्टमपर्थः यथा
अतिकां तद्स लौकिकवाक्ये प्रवृत्तो ऽकजतिभवकानिति समासे अपत्ते तथा प्रवृत्तो ऽलौकिकवाक्ये प्रवृत्तो ऽकत्समा
सेपि अपयेतेति । तस्य चोक्तार्थकत्वे विनाऽनुपपत्तिरिति ॥ एतद्व दयित्वा चख्युः ननु तिसर्वादौ संज्ञा न प्रवर्तते तत्कथं त्व
कादौ तु प्रवर्तते इत्यत्र किं विनिगमकं तत्राह अनेकार्थत्वेनेति अंगशब्दः समुदायपरः तेन अतिसर्व इत्यत्रांगस्य संज्ञापेक्षि
ता सर्वनाम्नो गात्स्याघादि विधानात् । अवयवमात्रस्य सत्यपि सर्वनामत्वे दोषाभावात् समुदाये च समुदायार्थप्रतिस
र्वादेरुपसर्जनत्वात् तदंतस्य संज्ञा न भवतीति युक्तं इह तु अवयवमात्रस्य साविकीर्षता न समुदायस्य । अवयवस्य स्वार्थमात्र
प्रधान इति स्यात्स्य संग इति वैषम्यमस्तीत्याशय इति । तदपि न । अंगाधिकारे तदंतविधेः सर्वसंमतत्वेनावयवमात्रे सत्य
पि सर्वनामत्वे दोषो नास्तीत्युक्ते व्याहतत्वात् । अंगाधिकारपरिभाषया सुसैस्यादितिस्त्रयेय चदि रोधाद्वेति । तदवधानात् ॥ तथा राम॰ २९

हि ॥ व्याख्यातृभिर्हि प्रकृतसूत्रेण बहुव्रीहौ तदवयवे तुपासंज्ञा निषिध्यत इति व्याख्यापातिसर्वायेत्यादौ संज्ञादिनिषेधार्थमुपस
र्जनानां सर्वादित्वनिरासावश्यकत्वेन प्रकृतसूत्रमनर्थकमित्याशंका संज्ञेति स्ववता भीन्नर्थसंज्ञापाः स्वत्र कारेणस्वीकारादुपस
र्जनानिरासावश्यकत्वे न प्रकृतमत्वत्कपितृक इत्यत्र तात्पर्यं प्राचोक्तं तदर्थं निराकृत्य तत्स्मादेवं व्याख्येयमित्यादिना बहुव्रीहि
प्रकृतिभूतालौकिकवाक्ये अयं निषेध इति व्याख्यापेतत्र त्वन्ति त्यादिना अतिसर्वादितत्पुरुषत्वत्कपितृकादि बहुव्रीहि समास
प्रकृतिवाक्यावयवानां सर्वादीनां सर्वनामत्वप्रवृत्त्यप्रवृत्त्योः किं विनिगमकं येनाद्ये ऽनिषेध उत्तरत्र निषेध इति पृष्टे ते त्वाशं
क्यानंगकार्यत्वे ऽभ्युपगतार्थतत्पुरुषवाक्यगतसर्वादिमभिप्रेत्यावयवमात्रे सत्यपि सर्वनामत्वे दोषो नास्तीत्युक्तं तत्रांगाधि
कारे तदंतविधिसत्त्वेपि व्याघाताभावस्य स्पष्टत्वात् । अंगस्य समासस्य सर्वनामांतत्वाभावात् । अंगाधिकारपरिभाषेति
तदंतस्य बहुव्रीहौ तत्पातिनामपि सर्वादीनां संज्ञानिवृत्त्यर्थं सूत्रमिदमिति वदतां प्राचां मते तु पयितुमति सर्वायेत्यादावति
प्रसंगदानाय प्रवृत्तोंगस्य सर्वनाम्नांतत्वात्समंजसमेवेति तद्धि ऽलौकिकस्याप्यभावादिति ॥ यदपि यथापि सूत्रवार्त्तिककृतो
रप्येतन्मतं तेषामपि न्यासकृत्रादिदत्तत्वान्यासकृन्मतमित्युक्तमिति व्याख्यायां वार्त्तिककृतासाधीसाध्य स्पष्टत्वात् न्यास
मासेकृतेसतीत्यादि वदतो ऽकारीयस्य इरंत्यक्तत्वेन तद्धि हृतत्वाभावाद्वेति । तदपि मंदं । वार्त्तिककृतोप्यसाधीसा प्रतिविहितेना

म॰सं॰ तुमतत्वात्।गोनर्दीयस्त्वाह।इति तु शब्देन प्रागुक्तं तत्काकावयवस्य सर्वनामत्वनिषेधस्य सत्त्वान्निकृदत्तुमतेः स्पष्टत्वाच्च॥ न्यासग्रंथा
नुगतसमासपदस्य तत्प्रकृतिवाक्यार्थकत्वेन व्याख्यानं भिन्नार्थ्याख्यानं तेनोक्तार्थस्य तद्धितान्तस्य संभवाच्च। अपच्छन्यासकृ
द्ग्रंथस्तत्र कारणं इत्यत्र तत्र कारणं इति सर्वग्रंथविरोधी ह्यावर्त्तनं दपि सर्वग्रंथास्वरसप्रवृत्तत्र ह्यनुपपत्तेनदोषावहं।
एवं चेहत्वावः प्रक्रियाग्रंथस्तु ह्यास्यात् ग्रंथास्वारस्यात् रमणीयाः एवेत्याशान्तरमणीया इति ध्वेन साध्वेवोक्तमिति पुक्तमुक्त
स्मा मः॥ तृतीयासमासे। ननु तृतीयासमासार्थे तिप्रतीकमुपादायेह सर्वे सह शेति विहि। तः समासोऽत्र स्वतंत्र प्रतिपदोक्त
त्वान्न तु कार्त्ते करणे ह्यनेति तत्वयका कृतमित्यत्रातिषेधो नेत्युक्तं। तदनवधानात्। तथाहि॥ तृतीयासमासार्थेत्यादिविभा
षादिकं मासइत्यत्र। समासग्रहणे अनुवर्त्तमाने पुनः समासग्रहणाल्लभ्यते। तत्र वृत्ताकौ लौकिकं ख्रा लौकिकेनिषेधवे
पर्थ्यात्। तत्र प्रतिपदोक्तसमासग्रहे सत्येव संभवति। अन्यथा तत्कत्कृतमित्यादि कर्त्तृकरणात् तृतीयासमासप्रकृतिभू
ता लौकिकवाको ऽकजभावार्थं संज्ञानिषेधसंभवात्। एवं च पावृत्तमिति पदोक्तसमासग्रहणं न सिद्धं तावद् लौकिकवा
कस्यैव तादर्थ्यानुहरणं स्यादितित्वयका कृतमिति लौकिकवाको दाहरणमनुपपन्नमिति। नवात्तृतीयासमासइतिस
र्वनामत्वविघातस्य भावित्वादकृतमक्ल्हपरिभाषयाऽलौकिकवाकस्यैवायमकचो निवृत्तिसिद्धेः॥ किं तदर्थसमासग्रहणेनेति राम॰
२१

लौकिकवाकानिवृत्त्यर्थमेव तस्मादिति वाच्यं। तृतीयासमासइति समासस्यैव तन्मते सर्वनामत्वनिवृत्तेरवयवस्य सर्वनाम
त्वादकृतव्यूहपरिभाषाप्रवृत्तेः। इदृशविषयेऽतिभवकानित्यत्रैवाकृतव्यूहपरिभाषानभ्युपगमाच्च त्युक्तं॥ अत्र द्वंद्वे च
अविष्टानां सर्वादीनां सर्वनामसंज्ञा निषिध्यते तेन मासपूर्वाणां मर्त्वीयराधराणामित्यादावामो न सुट्। समुदायस्य संज्ञानि
षेधेत्ववयवस्य सर्वनामत्वात्तदंतविधिनां नाधिकारे तस्य चतुष्टुत्ररदस्येतिश्वा सर्वनामोत्तरपदत्वात्सुटं स्यात्। न चे
वमपि सर्वनामसंज्ञायां तदन्तत्वात्। यत्तु द्वंद्वे पाति सर्वादीनीति न संबधः कारककारणं क्रियेदावयवानान्तर्विधमोतानीत्र
ध्याहारः। गौरवात्। निषेध्यापाभवतिकिंपायाएव प्राधान्येन तदन्तपरस्ये चान्याप्युक्तावित्तिः। नाद्धितं॥ सर्वा हीनि सर्वनामानीतिने
ति च द्वंद्वे चेतिसूत्रेऽनुवर्त्ततेत्पा च द्वंद्वे सर्वादीनि सर्वनामानि न भवंतीति वचनव्यक्तिलाभे सर्वादिषु विकल्पनिषेधस्ये
वलाभादस्य गत्यादिषमानानीत्यध्याहारस्वीकारात्। अतले देवदृक्नोनपचतीत्यत्र भूतलस्येवेह्याविद्वंद्व स्याध्याहारं
विनेवान्वयाच्चायद्वत्रो अत्रशीर्षं ह्यदसीत्यतः छंदसीत्यनुवर्त्ततेऽयोभीतिसूत्रेस्येमासमध्ये छंदसीतिवार्त्तिके छंदो ग्रहणा
त्तकविद्रुपांयामपि पदादेशो भवेन्नोति ज्ञाप्यतइत्याकृतिरिति केचित्॥ वापिकायां तु केचिदेद्वोय हणमनुवर्त्तयतीत्युर
क्तो ऽथैनानुवर्त्त्यतीतिमतोनरंप ह्याद्युद्धत्तित्स्य चेनिभाषाप्रयोगोपपष्टत्व मुक्तं मुक्तंचेत्। छंदसीत्यस्येवतद्धितदत्स्मा

म॰ रं॰ ननु रुचेदेदद्वादिसंमतत्वान्मेदकत्वमिच्छपरोत्तरितत्वकत्वेन चेगोस्वाता॥ मानान्मावातामासम्बद्धस्सीतिद्वंदोग्रहणानाजस्य
द्वा॥ यत्तु निर्जरस इत्यत्र रामेफोरित्यादेो वसुडनपुंसकस्येत्यादिमसंज्ञां तमनुपन्यस्यदतःदेतेत्यत्रोपन्यस्तं॥ तदेव दर्शयन्ना
ह॥ तथा हि। स्वादिष्विति पदत्वस्यप्रागनुक्तत्वेन तत्रिमित्त रुत्वपत्वोपाधयन्नसक्तोत निदिष्टत्वेयेमत्वमप्यनुपन्यसनीयमिति
निति निर्जरस इत्यत्र रामयोरित्यादौ च नैकोपन्यासइतिपदितयादनदनेत्यत्रापुक्तरीत्या जरसोत्रप्रसक्तोनदुपन्यासोऽव
र्थः॥ यदि च कार्यान्तरार्थेन स्वादिष्विति। स्विति पदत्वेन प्रसक्तस्यजरसोनिदत्वेयेमत्वस्यततःसर्वत्रानुद्दत्यर्थमुपजीव्यस्यदत्रा
मित्यायर्थमवश्यं चक्त्यस्यवस्वादिष्विति पदत्वस्यततःसर्वचनद्वयजीव्यस्य सर्वनामस्थानसंज्ञास्तत्र स्यदतःदेतेत्यत्रो
पन्यसनं तदा निर्जरस इत्यादावपि तुल्यं॥ अल्लोपोनः॥ अत्र प्रोचः॥ अत्रंतस्यभस्यांगस्याकारस्यलोपःस्यादिति। तथा स
त्यनत्तद्देष्टार्वणिव्याप्तिरितिकेचित्॥ तन्न॥ प्राचांग्रंथेहि भस्येत्यकारस्य विशेषणं तद्भस्य कार्यकालसंज्ञापरिभा
मिति यजाद्यसर्वनामस्थानपरस्येति। तत्परत्वं च येन नाव्यवधानमिति न्यायेन नकारमात्रव्यवहितस्याकारस्यन्यत्वतेतेने
के देष्पानव काशात्॥ अत्र व्याख्याने अन इत्यस्यांगेन सामानाधिकरण्यान्वयोऽनुकूलः अंगात्र यत्तस्येति व्याख्याने तु
हि प्यधिकरणान्वयापत्तिरिति। प्रसल इत्यत्राऽल्लोपस्यस्थानिवद्भावेन दभावे वानपात्यरत्वप्रयुक्तोणाः॥ किंत्वावेऽप्यवायइतिद्दि राम॰

तीपे द्भुत्वेनातथा च षग्रहणमुत्तरार्थमित्याकरे स्थितमिति हरषाभ्यामित्यस्योपन्यासोऽरमसादिति प्रकाशोक्तावुत्तरार्थत्वाप्री
हणग्रहणं स्थितेतत तन्यमल इत्यादौ रषाभ्यामित्यस्य प्रवृत्तिः केन वार्यता मितिकेचित्तन्न॥ षग्रहणमुत्तरार्थमिति वृत्तियंथस्य
डोदिव्यवायेपिणत्वं दुस्सति तदस्मादपि यथा स्यादिति मिश्रे व्याख्यायापि हार्यमपिकस्मात्रभवत्वत आह पुत्वेनेव सिद्धमे
तदिति तत्र रषेधोऽवतारितस्वेन प्रयोजनाभावाद्रषाभ्यां मित्यत्रैव संबध्यते किंत्वदृ कुपाङिन्यादावेवेति प्रतीतेः॥ तस्मादि
द रषाभ्यामित्युपन्यासोऽरमसादिति पुक्तमुक्तं। यात्त्वत्ररार्थतया पीहषग्रहणं स्थितमित्युक्तिस्तानप्रकृतोपयोगिनी॥ तस्येदस्थि
तत्वेपि नकारेणासर्वव्यधःप्रयोजनाभावादिति। यत्तु पदत्वइतिसत्वेप्रभृतियहणं प्रकारार्थंतेन पदे ष्टिम्यस्योस्थियां सर्वां
न्याऽसमन इतिरे॥ च्छतइति॥ तदपुक्तं॥ तेषां पदादीनां पादाद्यादेशत्वेऽपादादिम्वःस्थपवकपदादिवचनस्योक्तोऽसंगतत्वा
त॥ नहि स्थान्यादेशयोःक्वापि दृष्युपादानेऽप्रयोजनमस्ति स्थानुपादाने नेवतदर्थाभिधानसामर्थ्यादादेशस्यानुपादानेपि
त्वभावात्॥ अतएव दंतन्नासिकादिनाम सुदत्तन स्यादीनाममरेणानभिधानमिति॥ नवपदाद्यादेशानां छांदसत्वे ज्ञापकेन
केषांचिद्भाषाविषयत्वं न सर्वेषामिति॥ नव पदाद्यादेशानां छांदसत्वेनज्ञापकेन केषांचिद्भाषाविषयत्वं नसर्वेषामितिद्रष्टाव्ती
नांको शम्रनुपन्यासो नदिरुद्ध इति वा यां पदादीनां छांदसत्वस्य प्रागेव प्रत्याख्यानात्। उक्तज्ञापकेन मासशब्दस्य भाषाविषय

म.रं. त्वावश्यकत्वेतदनुपन्यासविरोधस्यापरिहार्यत्वात्॥ किंचापदद्विरित्यादेःपदादपःपादाद्योदेशपदाद्यनुकरणानीतिलप्रकृतेपा
दाद्यादेशत्वेपदादीनामितिनप्रकृतसंगतिः॥ आद्येनास्त्रियां॥ पुंसीतिमनोक्तेनपुंसकेअमुनेत्यसिद्ध्यापत्तेः॥ मुत्वस्यासि
द्धाइकोवीतिनुमोअप्रवृत्तेः। नादेशोनमुत्वंनासिद्धं। नमुनइतिनिषेधात्। यत्तुनचनमुनइतिनिषेधोनुम्येवस्तुनेत्यकार
स्योच्चारणार्थत्वादितिवाच्यं। अमुष्मैकुलायेत्यादावसिद्ध्यापत्तेरितितन्नपुंस्यमुनेत्यसिद्ध्यापत्त्याशङ्कायानिर्दलत्वमुनेरेत
दनुक्तेर्नचनत्वंचेत्यवचेषेपांनेनेतुनानादेशोपिसंग्राह्यः।तत्रविशिष्टविधानेनकारविधानाभावात्॥ किंच।स्मायादेमुत्वस्या
सिद्धत्वेनप्रवृत्तस्यायादिसिद्धौसत्यपिमुत्वेऽजादिपरत्वाभावानुमनसकोकथममुष्माइत्यायसिद्धिरिति॥ अदसोसेः॥ अदितित
परत्वंदुद्धाविताद्वाटाबाधनाओत्तित्वंस्वरितत्वार्थनविभक्तावितीत्वनिबंधनकतानिस्सत्वादितितेत्रेवोक्तमितिप्रकाशः।
नत्रइतीतिहेतौ।ततेवनविभक्तावितित्वेवोक्तं॥ ङेरो।तत्रतकारउच्चारणार्थइत्युक्तमित्यर्थः।तत्रचकारश्रतत्तकारस्य
त्रपार्थः।तुपाठेपिसचार्थः।तथाचानित्यत्वाद्विधेयस्यापवृत्त्यासंभावितंतित्वमितिप्रसक्तेसरितत्वलदेत्यऽऽशीनाचाजाक्तीति
प्रयोजनाभावादोत्सर्गिकनिषेधाद्युतकारस्यनेत्संज्ञा।संनिपातपरिभाषयाटाबभावसिद्धेश्चोत्तुच्चारणार्थत्वमेवेतिभा
वः।रवंचपयाम्नुतार्थमभिप्रेत्यरवंपरविरोधोद्भावनेकेषांचित्रत्युक्तं।यत्तुपुत्रंचउच्चारणार्थत्वंनतुस्वरितार्थत्वेस्तीरी राम.

र्वाहीयसन्निधानेन्यूनत्वाविस्तारोदेस्वरितत्वादर्शनादिति॥ नच्छिंसं॥ अतःस्वरितत्वेप्यग्रिशवेदकारस्योदात्तेःरादेशेनस्यस्वरितेनसेहे
कादेशउदात्तेनेतुदात्तेकादेशविधानेनस्वरितत्वादर्शनसंभवेनैनःस्वरितत्वाभावेप्रकृतोदाहरणेतदर्शनस्याप्रयोजकत्वा
त्।कोवरमित्यादावुदात्तार्थमेकादेशउदात्तेनेत्यत्रानुदात्तस्येत्यनन्तुहृतेसोरेवान्येत्रप्रतिपादनादितिपयाम्नुतस्वरितार्थत्वम
पिनावदुष्यतीत्येकोतत्संदं।अतःस्वरितत्वेनाव्यमिंत्यादिवच्छेपनिघातउदात्तेकादेशासंभवादिति। अनङ्सौ॥सोऽविधा
नेनसिद्धेअनङ्विधानंकचिदनङःअवगोज्ञापयतितेनोपामसःसंबुद्धोगाअनङ्वाचारतिनवक्तव्यमितिप्रांचः।तन्नानङ्सा
वित्यतःसोरित्यत्रकिंलोपवोडित्वसामर्थ्यान्नटिलोपविधिकल्पनायाप्रत्युतगोरवम्‌अस्येवसत्रस्यकादशनसित्वाप्यनुव
त्तेःप्पत्तेनोशनेसत्रेसर्वनामस्थानेचेतिदीर्घप्रसंगश्चेतिदिक्॥ गोणात्वप्यनङ्णित्वेभवतःयेनविधिरित्यादिसत्रेपुनर
मसरत्वापरमसरवायादित्यादेर्भाष्येउदाहरणात्॥ अयंचकुर्वीहिः।तत्पुरुषेतुटचाभाव्यमितिकेय्यटेनव्याख्यानात्।अतिर
रवतेः॥ अतएवशेषोप्यसरवीतिस्त्रेशोभनःसरवाऽस्यसुसरिवरितिसउदाजहार।न्यासकारोप्येवं।तथोरयंभावः॥ समासां
तविधेरनित्यत्वेनभाष्येतत्सुरपष्टमिति॥ हल्ङ्याभ्यः॥ ननुसंयोगांतलोपेनसिद्धेकिमाद्यहल्ग्रहणेनेतिचेत्र॥ संयोगांतलो
पस्यासिद्धत्वेनसत्येत्यादोनलोपानापत्तेः॥ अपिनोदेत्याद्यसिद्धेश्चाहरदत्तस्तुनङि संबुद्धोरितिज्ञापकात्रकारविभक्तोरानत

म. रं. र्वि सूत्रि संयोगांतलोपोऽसिद्ध इति स्वरेकत्वादौ नलोपसिद्धिः। नकारेत्याक ज्ञापकत्वेन तत्र नलोपो नेति। अत्र वस्त्रकाशछत्रेनेत ज्ञा
पकं हेत्वसिद्धिति नपुंसकालोपोवाच्य इत्यस्यावश्यकत्वापत्तेः संतु द्वियहणस्य नपुंसकविषयत्वासंभवेनो ज्ञापकस्य से
स्थत्वादिति।। अत्र।। नतु मतेऽस्यानित्यत्वात् प्रत्ययलक्षणसंभवेनो ज्ञापकस्यस्तुत्वत्वादिति।। अत्र।। ननु मतेऽस्यानित्य
तया प्रत्ययलक्षणसंभवेनानेन चुसंतुद्धौदेत्यानावश्यकत्वात् संतु द्वियहणस्य नपुंसकविषयत्वसंभवात्।। परस्य मिनो वेत्तु त्व
स्मपि संयोगांतलोपो रेफत्वे इति सिद्धकांडे पाठसिद्धमिति। तदपि चिंत्यं।। उक्तसिद्धत्वेपि पूर्वरूपत्वेन रमा वाक्तदसिद्धेस्ताद
वस्थ्यात् संयोगांतलोपापवादसंयोगादिलोपे वीरिति दीर्घसिद्धेमुपीत्याघसिद्धेश्चेति। इहस्त्रंत्वाद्रावं त्वारित्यादित्रिक्रियाश्रय
योजनेनास्त्र दीपादवधेयं। एवमन्यत्राप्यूह्यमिति संक्षेपः। अत्र व्यपास्यफस्वट्संज्ञास्त्रिषु सरूपा इत्यावापीः।। केचित्तव
यमिहनपठेति। अत्र व्ययानां निर्लिंगत्वादव्ययीभावस्य क्लीबत्वेपि लिंगांतराभावाच्चेति चतत्र हेतुमाहुः।। तच्चिंत्यं।। त्रिषु स
रूपा इत्यस्य लिंगविशेषप्रयुक्तकार्यविशेषरहिता इत्यर्थस्ताकाशत्।। यथास्मत्तेतु युष्मदस्मदोर्गायोगस्य भाष्येरूपरचो
राकृनंस्त्रवेनहि तस्मात्सर्वविधक्तिरिति स्त्रवेकैय्यटे चषट्संज्ञकानां लिंगायोगस्यानएवतेभ्यः स्त्रीप्रत्ययनिषेधप्रत्याख्या राम.
नस्याकस्तत्रवेकैय्यटे स्त्रियामिति स्त्रवत्वभाष्येवोक्तत्वेनासंभवतेः।। युष्मदस्मद्ध्यामव्ययादिलोपरूपस्यांगीकारेणपद्धः

स्त्रीप्रत्ययनिषेधेन चास्मदादीनां लिंगयोगपदरूपस्याप्यनुमितत्वात्तस्त्राभिप्रायेणापप्यास्मत्ते युष्मपति रिति वाच्यं तथापि सत्यलिंगा
संख्यमव्ययमिति तद्धितेष्वेति स्तृवे भाष्यकृताऽव्ययार्थस्तु युष्मदस्मदाव्ययस्या लिंगत्वेनाप्यग्रहणप्रत्याख्यानस्यकार्त्तिकरूतोऽ
तिप्यव्ययाराक्तपदस्याने नसहशं त्रिषु लिंगेषु नष्वित्यनेनचाव्ययस्यापि लिंगयोगपरूपस्यानुमानेनाव्ययत्वानुचितत्वात्।
अव्ययीभावस्य भाष्येऽव्ययत्वप्रत्याख्यानाद्वा।। यत्तु बहुवचनांतेकोरव्यादिशब्दमदंते यत्तु प्रत्ययस्यदंतेषु कारदराऽयोऽलोमि
शब्दस्यापत्यसंवेपयश्चादंते युउडुलोमा इति नित्यबहुवचनांतममनुपस्यदंतेषु तद्धुपन्यसनं तदनवधानात्। आचार्यैस्तत्त्वाद्वि
तानिरूपणप्रस्तावे गार्ग्यादीनामुक्तं केवलरूपस्य स्फुटत्वादिह तेनोपन्यस्ताः।। एवमनेकाचः।। अत्र गतिकारकेत्यादिप्रक्रियाग्रंथे
क्विबंतस्येतिस्वरूपकथनं। इत्थिम्बयं।। तत्र यथाशब्दोऽत्र न नियमः। निम्नतुरित्यादौ यथाभावापत्तेः। किंतु विशेषविषयः विशेष
स्यपदवर्ण्योपधस्यति वार्त्तिकोक्तो गृह्यते विशेषणं तरस्याद्युपस्थितेः।। तथा चोपधावार्दयस्मिन्वदे गतिकारकत्वनियमोऽनेनोच्य
ते। एवं च पदवर्ण्योपधस्यांगस्येह गतिकारकपूर्वोपधस्येवेति पर्यवसितं।। तेन परमधियौ देवदत्तपरमधियावित्यादौ नपरारास
रमदीध्यौ चरमधीध्यौनिन्युन्तुरित्यादौ चयणादेवाक्ति। यत्तु गतिकारके तरपूर्वपदस्य यणा ने ष्यत इति।। तत्रेदं वदंत्र परमधिपा
वित्यत्र परस्मात्परमदीध्यावित्यादौ च नस्यादिति दोषः।। सुधियः सुधियकमिच्येत्यादौ दुस्थितावधार्यस्येत्यर्थे दुरोधाश्वार्थक्रियाभा

म.रं. वितनंप्रत्ययगतित्वात्तद्धितकसंबंधिनीमीतिनुत्तरपदलोपिसमासेतद्धितकस्याकारकत्वाद्दुर्लभदोषइतिकेचित्॥तच्चिंत्यं॥प्रकृत्यादी
रित्यादाविवेहापिधीशब्दार्थेडुशब्दार्थान्वयात्स्वगतित्वानपायात्।अन्यथात्रवत्यर्थंप्रष्टव्यइतिस्वयंयदिरोधात्॥ग्रंथांतर
विरोधाद्व॥स्वतंत्रात्॥केचित्तुकेचिदितिमूलमनुपादायरव्यत्यादितिविकृतनिर्देशोयत्राविधयएवोत्वंपध्यास्यात्गुणविधयेना
श्रयः॥तेनोत्वाभावेसरव्यःसुरवइत्यादिभवति।उभयमप्येतत्प्रध्वस्त्रितामिति।अकारः।तत्रत्यपिदीर्घग्रहणोप्रमाणाभावोन
विकल्पवादिनामाशयः।तथाहितिदीर्घेउत्वस्याभावेनविकल्पासिद्धेः।तथापिविकृतनिर्देशेनदीर्घोपरथियग्रहणमितिप्रगुक्ते
व्याख्यानसहितदीर्घग्रहणप्रमाणाभावव्याख्यामेदकृतोविकल्पइतितदाशयइतिभावः।उभयमपीत्यस्यतस्यविषयएवोक्तंदी
र्घग्रहणंचेत्यर्थः।एतच्चकेचिदित्यस्वरसाविष्करणंएवंचेतत्प्राप्यकेषांचित्पर्यालोचनमूलकमितिकेषांचिदुक्तिरास्यानवद्या
धनेतिध्येयं।एवमुक्तःप्रक्तुरितिप्रकाशकृत्त्वेत्यनुपपत्तिः।यद्यपिसंयोगपूर्वकत्वाद्यगुणाभावेउत्वाभावात्प्रत्ययापु
स्यादित्यादावसंयोगपूर्वस्येतिप्रतिषेधःप्रसज्येतेतिधात्ववयवसंयोगपूर्वस्यनेतिचुभाष्यादसंयोगपूर्वस्येतिप्रतिषेधइतिज्ञा
पनेतथाचपूर्वस्माद्विधौस्थानिवद्भावेनकाचिदीतिविहितेकारस्याभावेसंयोगपूर्वस्येत्यरणस्यप्रतिषेधाभावेयणाधुवरिते
नात्वस्यापिप्रवृत्तेर्बाधकाभावादितिदिक्॥इत्यजंताःपुल्लिंगाः॥यत्तावंतैलिंगविशिष्टपरिभाषयाप्रातिपदिकत्वादिति॥ राम.

३

तद्भसात्॥नहिलिंगविशिष्टपरिभाषयाप्रातिपदिकत्वंभवति।अचलिंगविशिष्टपरिभाषयेतित्वादिषन्वेतीतिवाच्यं।समासव
स्यप्रातिपदिकत्वाभावेनप्रातिपदिकत्वादित्यस्यानन्वितत्वात्।एकादेशस्यपूर्वांतत्वेनग्रहणात्प्रातिपदिकत्वेकौतिलिंगविशि
ष्टपरिभाषोपन्यासस्यैवव्यर्थतात्।उभयोर्हितत्वेनोपन्यासेइतिपदिज्ञासमुच्चयार्थकचकारायुक्तेनन्त॥नचाप्रातिपदि
कत्वाल्लिंगविशिष्टपरिभाषयास्त्वार्थपदहृत्येनपृच्छलाघवादप्रत्ययइतिपर्युदासस्यप्राकत्वयंस्त्रीकारादेकादेशस्यपूर्वांतत्वेन
ग्रहणात्प्रातिपदिकत्वात्।निषेधेपिप्राकपवृत्तेप्रातिपदिकत्वस्यानिवृत्तेनसत्वादप्रातिपदिकत्वस्येहतोःस्वरूपासिद्धेः।अप्रा
तिपदिकग्रहणेलिंगविशिष्टस्यस्त्रीप्रत्ययविशिष्टस्यग्रहणमितिलिंगविशिष्टपरिभाषार्थः।तथाचप्रातिपदिकग्रहणाप्रा
वेतस्यापिग्रहणमुक्तपरिभाषाप्रवृत्तिस्त्रीकारेप्यावेनत्वादित्युक्तेरेवयुक्तत्वादिति॥सर्वनाम्नःस्याड्॥अत्रयाडित्यनुवर्तिस
न्नस्यापिपरिणामप्यतस्मिन्परतोयाडहस्वेतियोगेनवासर्वनाम्नोऽस्तुइ।विधानेनसिद्धेःस्याट्कृतविधानंचेदितिप्रयोजनमि
तिप्रकारः।तच्चाक्तुड्विधानेअस्तुष्वेइत्यादिनसिद्धेदितिकेचित्॥तत्र॥अत्रैकादेशस्यपरादित्वेनप्रत्ययत्वात्तदादेश
स्याप्तुडःप्रत्ययत्वेनतदवयवस्यसस्यषत्वे।अमुष्येइत्यादिसिद्धेः।अतएवातिरवडइत्यादावेकादेशस्यात्वात्तदादेशस्याद्व
स्वस्यासेनततः।परस्यसोलोपोदीर्घग्रहणाभावारितः।नचसर्वनामत्वापत्तेर्वीतडत्वस्यायावश्यकत्वेउभयतआश्रयणादेता

म॰ खं॰ द्विवत्त्वाभाव इति वाच्यं ॥ लिंगविशिष्टपरिभाषयांतवत्त्वाभावेऽपि सर्वनामकार्यसंभवात् । एकस्मिन्कार्ये उभयत्र आश्रयणाभा
वाच्च । न चैवमप्यसेरिति सांतप्रतिषेधाद्दुत्वमत्र न स्यात्तामिति वाच्यं । असेरित्यस्य अः सेर्यस्येति कृतत्वद्धावसत्त्वे तद्वी
भ्याश्रयणात्तान दोषः । अदस्यत्यदद्युत्वोत्वाद्यभावाय अ ओ कारस्य कारस्ये रेफसहितस्य प्रतिषेधो वाच्यस्तत्रादस्यतो त्यत्राद
सो पदत्वादिह च पराधिकाराद्दुत्वाप्राप्तेः सग्रहणमनर्थकमित्यपदस्याप्यदसउत्वादि ज्ञापयतीति तेनामुमि त्यादि सिद्ध्य
ति साकरसिद्धं तद्वैवं सति विरुद्धेतेति का चेलाधकापट्ट वस्य अः सेर्यस्येति व्याख्यानस्यादोन्ने त्यापत्तिप्रसंगवारकस्याप्य
करसिद्धत्वात् । न त्वत्र इत्यस्य चोक्तार्थज्ञापकत्वादिति न कश्चित्तद्दोषप्रवः ॥ पत्युवस्तुतः कस्त्वामि सर्वनाम्नः सुहृत्पादोकृस्त्वमे
तिस्त्त्रमित्युक्तं ॥ न चैवं याटष्वकृत्वापत्तिः । दीर्घोच्चारणसामर्थ्यात् । कृत्वोच्चारेणाप्यकारसामर्थ्योदेवाऽन्तोगुणस्यवाणपि
तुशक्यत्वादिति ॥ तत्र ॥ एवं हि सति त्रेस्त्रयश्च्यादावत्तुहन्तस्यामी त्यस्य पाठ इत्यत्राऽपि संबंधे सर्वस्यामित्यादो दे इ॰ राम्येवयाद
इति स्यात् । न तु सर्वस्यापि त्यादेः । व्याख्यानमात्रशरणा पामह्कलुम्भ्यास्यपरोनस्त्रविपर्यासोन चमत्कारमावहती
ति ॥ किंच । कथं दीर्घोच्चारणसामर्थ्यान्नहि पाटोकृत्वाभावेऽपि दीर्घोच्चारणमर्थवद्भवति कृत्वोच्चारेणापीत्यादिनाभवद्भुक्तेर्वा
नर्थकास्यापरिहारादिति । विभाषादिकृत्समासे ॥ नवद्भुव्रीहाविति निषेधे प्राप्ते विकल्पोऽयमिति प्रकाशस्त्रपात्मन् । तस्यालो राम॰

कि कर्तृक्रियावाक्यांतर्गतसर्वादिविषयत्वादस्य च समासविषयत्वादिति केचित् । तन्न ॥ तस्यालौकिकवाक्यविषयत्वेऽपि समा
स एव फलवत्त्वात् ॥ यत्तु अतिरखट्वाये इत्यत्र लाक्षणिकत्वान्न प्राप्तिः । एवमतिसर्वाये इत्यत्रापि स्यादिति वदंति । तन्न । तथा हि अतिदेशविषये
लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा प्रवर्तते अतिदेशे वैयर्थ्यापत्तेः । स्यात् स्त्वप्रसंगएव नास्ति संज्ञोपसर्जनयोः पाठात् यद्वद्रासादिति
केचित्तन्नैवान्ववबोधात् । तेषां त्वयं भावः ॥ याडाप इत्याद्यांगाधिकारादंगात्परस्येत्यादिरर्थस्तत्र च प्रत्ययग्रहणेऽयस्मात्स
विहितइति तदादिग्रहणस्य स्त्रीप्रत्यये निषेधे न प्राप्नोतीति याटूलाक्षणिकत्वान्नेत्यन्न ॥ गुणमत्र स्त्रीप्रत्यये तदादि नियमो गौणत्वा
त् गौणलाक्षणिकयोर्हि लोके पर्यायत्वं प्रसिद्धं । तथा च आपो दिच हितन्तु तत्र च सर्वस्वस्येति विशेष इति । डिति ह्रस्वश्च
॥ पत्वत्र नित्यस्त्रीत्वमीहते र्विशेषणाद्धस्वयोः स्त्रियामित्येव तनुनित्यस्त्रीत्वपर्यंतमिति केचित् । तन्न ॥ अतिस्त्रियै ज्ञात्वएवेइ
ति भाष्योदाहरणात् लिंगांतरानभिधायकत्वरूपस्यानित्यस्त्रीत्वस्येह विशेषणत्वापोगात् ॥ अतएव डिति ह्रस्वश्चेत्यत्रैव विधो
नियमो नाभ्रीयत इति सामान्यतएवेदैकेयष्टे नाभिहितं । यदोत्तरस्मभिव्याहाराभावेऽपि स्त्रीत्वबोधकत्वरूपस्य तु ह्रस्वयोरपि स
त्वात् ॥ अतएव नित्यस्त्रीत्वज्ञापकस्याख्यातेन ह्रस्वाम्प्रतिषेधोविहितः । काशिकायां तु ह्रदन्तेनाप्याख्या पदह्रस्वव्याख्यावसरे
आख्यापदसामर्थ्यात् यदतंरमनयेयह्रस्व यो स्त्रियमाचष्टे तेऽद्य या भ्रीयंते ३ मा शनिमप्राया नित्यलिंगानांशब्दार्थ एवस्त्रीत्वमि

५२

म.स्त्री. ति ङि· ति ङ्कस्य चेति संज्ञा भवत्येवेत्युक्तं। न च व्यावर्त्याभावाद्ध्रस्वांशे न नित्यत्वसंबंधः। अतिकोशाव्यादीनां व्यावर्त्यानां व्यावृत्त्यानां स
भवात्। हे स्तुक्रव्या मरणी खलु धेनैवाविनित्यस्त्रीत्वई द्वंद्वे शपि नित्यस्त्रीत्वव्यावर्त्याभाव इत्युक्तं उत्तरत्रीयस्या प्रामाण्यभिक्त्वादिति। इयंस्त्र
वधेयं॥ अस्त्राख्याविन्यपवर्णयोः संज्ञित्वेऽप्येकसंज्ञाधिकाराद्गुरुसंज्ञायाम् दी संज्ञासमावेशो न स्यात्। तस्यात् वामी वंधोइत्य
नगुरोरनृत इती कारस्य प्लुतो वस्यादिति तदंते स्येव नदी संज्ञेत्याचार्याः॥ तत्रैकसंज्ञाधिकारेतदं तद्ग्रहणे पि लक्षणाद्गुंगाधिका
रतेस्पष्ट तदुत्तरपदस्यैवेति व्यपदेशिवद्भावेनवात्राइ दिसिद्धिरिमि प्रायः॥ न चैव मीढ्वी वध्वारित्यत्र नतस्तुदंतीत्यादोकपंनुकः।
शात्तुर्नदी परत्वाभावादिति वाच्यं। तत्र नदीग्रहणस्य प्रकृतित्वेन तदनुपवस्य डीपोनदीशब्दे न ग्रहणात् तु सप्तपरत्वसंभवात्। प
तिनज्ञानतीत्यादेः शत्तुरनुमइत्यनुमः शत्तुः परत्वात्तद्घटितत्वं व्याख्यातं। इह तु संज्ञासवेशप्रयोजनाभावाद्दाणयोरेवनदीत्वमुक्त
तदंतस्यापि नदीत्वहृसभावः ङे राम्नित्यादेः न घंतत्वोक्तिस्तत्र हृद्यपसाधारणी। एकसंज्ञाधिकारेण तदंतविधिर्लाभात्। इदुद्भ्या
॥पवित तदाउपन्यसनं प्राचः प्रामादिकमेवेति॥ तत्र॥ परत्वादौत्वे पि पुनः प्रसंगविज्ञानेन ङे राम्नित्यवसिद्धेरेतन्नतत्रमनाव
श्यकमितिप्राचाध्वनितत्वात्॥ अचिरकृतः। न हुमध्ये पवादन्यायेनोत्तरैर्वाधितोप्युत्तरं कथं वाधेतेत्याशंक्यापवा
धकत्वोपलक्षकत्वात् रशाद्दस्येष्टवाचित्वात् सध्विवाधते इति प्रकाशकृत। तन्निर्मूलं किंहेचेत्यवे। तत्र। अचिरादेश नस्पक राम.

२५

संख्यानं गुणपरत्वादिति मूलस्तत्वात्। एवं सति बाधविशेषस्थिंतगीकारेउक्तो शावस्यकत्वात्॥ उसस्य हस्वांङि-सर्वनामस्थाने। प
लकारांपियतिस्त्रीविति भाष्येडसहरणादिति केयटइत्याख्येतावन्नः॥ इत्यजंताः॥ स्त्रीलिंगाः॥ अतोम्॥ पत्वनिमित्ते षष्ठेदालाय
त्॥ तत्र सोर्मेकृते ज्ञानमिति सिद्धातिद्वितीयैकवचनेत्यादेः परस्येत्यकारस्यमकारेकृते। त्यस्यमस्य संयोगांतलोपे सिद्धमिष्टमि
ति। तन्न। तथा सति सुपचेति दीर्घापत्तेः न च संनिपातपरिभाषाविरोधान्न दीर्घत्वमिति वाच्यं॥ अतइतितकारउच्चारणार्थ इति
वनैवोक्तत्वेन तन्निमित्तस्याकारसंनिपातस्य दीर्घसत्यव्यविघातात्। प्रकाशकृतस्तु सुपिचेति दीर्घस्याप्राप्तेः संनिपातपरि
भाषाया अनित्यत्वादित्याहुः॥ केचित्तु दीर्घविधौ सन प्रवर्तते इत्यत्र घरसादिभ्यः समस्याव्रलोपइति स्तनयोः सुपिचेति दीर्घे
संनिपातपरिभाषाप्रवृत्तेर्भाष्यकृताध्वनितः। तात्केयटेनोपपादितत्वात् युक्तमिति। तेषामयंभावः। कष्टायेत्यादिनायेकन कन्यां
वाकेनयमात्रविषयमपि तु सुपि चेत्येतद्विषयमात्रपरमन्यथा संदेहत्वाघवाङ्मत इत्येवावसादितएवंहृकृत्वादिति स्त्रेमा
ष्य हल्ग्रहणमनुचेतोहेहुं डेत्यादाचादेः परस्येत्यकारलोपेसुपिचेतिदीर्घेहेहुंडामिति प्रसज्येतेति। रुधादिस्त्र च स्वभाष्यादि
ते धादि च समापेत्यत्र स्यप्रक्रियाप्रदीपादच्चेष्टेयं। यत्तु मां से त्यापकपन्यस्यवस्तत्र नतप्रभृतिग्रहणं प्रकारार्थमित्युक्तमित्यादि तच्च
संदर्भशुद्धिः कथमितिचिन्त्यं। अस्थिदधि॥ प्रियदध्नेत्यत्रदधिशब्दस्योरः प्रभृतित्वेन प्राप्तः कप्नु प्रियदध्नेतिभाष्योदाहरणान्नित्यस्ता

म॰ खं॰ त्वान्नचं तथोदाहरणांशाप्येन दृष्टमिति नास्तीति काशिकादर्शनस्याभावासाधकत्वात्॥ सार्वत्रिकस्य वचनस्यासिद्धेः नराया इति सूत्रे
नुमनडोर्विप्रतिषेधस्य दर्शितत्वेऽपि तदुदाहरणे सकलपुस्तकसिद्धेः सविप्रियसखानडु॰ चकमास्यपि यस वेष्व्रत्यस्येदधिकरण
नडुत्वकारास्य प्रियदधि त्यस्याप्यावश्यकत्वादनुध्यानस्योपलंभाद्वेति॥ मधुशब्दमुपन्यस्यैवमन्दुसान्वेदय इति नरना॥ अत्र म
धुशब्दस्य पुंनपुंसकमात्रवृत्तित्वेन स्तुः स्तुः सानुशस्त्रियामिति पुनं पुंसकसाधारणसानुशब्दस्य कं पंतत्वाम्न्य अत एवेव सं
वादयइत्युक्ता सानुशब्दः टथ्यग्युत्यादिनो ध्येरिति नाशंकनीयं मकरंदस्य मधस्य माक्षिकस्यापि वाचकः। अर्धर्चादिगणे
पाठात्पुंनपुंसकयार्मधुरिति शाम्ब्तकोशे पुंनपुंसकत्वेन मधुशब्दस्योक्तत्वात्॥ गणरत्नेप्यर्धर्चादिषु मधुशब्दस्योदाहृतत्वाच्च।
सचोक्तकोशबलादिषयविशेष एवा अत एव मधुमेगनाः स्मरसरसं वसस खेडनर्जितमपि पुष्पैः के उक्तावसंमेनमधुशब्दं मत्रि
नाप्योद्याचरस्वेषो। मधोस्तु मार्इवास तइत्यादि लिंगव्यत्ययोदाहरणं तुमाप्येह्रीरवाचिनि तु न पुंसकमधुशब्दानिमायेणा
पद्मनं पुंसकमधुशब्दवदस्तु शब्दः पुत्र पुंसकमधुशब्दवद्वसाद्यादिशब्दा इत्यर्थ इति॥ प्रियक्रोष्टूणीत्यत्र परत्वात्तृज्वद्भावे
नुमः प्रसंगविहितादजेतलक्षणो नुमिति व्याचख्युः। यत्तु हेक्रोष्टव्यगुणात्तृज्वद्भावेभ्यो नुतुत्पूर्वविप्रतिषेधेनेति भाष्यवार्तिकवि
रुद्धमिदमिति॥ तन्न। रुपूर्वविप्रतिषेधे क्रोष्ट्रुनेऽरणायेति भाष्योदाहरणेन काशिकायां विभाषा तृतीयेति सूत्रे एव रामः

हवनोदाहरणे क्रोष्ट्रा क्रोष्टुनेति तृज्वद्भावावकाशस्य भाष्योदाहरणे नचास्य पूर्वविप्रतिषेधस्य विभावेति तृज्वद्भावविषयत्वा
वधारणात्। नत्वैकल्पिकतृज्वद्भावविषयत्वेऽत्र तृज्वद्भावग्रहणं वैयर्थ्यमिति वाच्यं। प्रियक्रोष्टुनेत्यादिव्यावृत्त्या सा
र्थक्यवत्वात्॥ नच तृज्वद्भावेन क्रोष्टेवेति वाच्यं। प्रियं परत्वान्नुमो बाधे सकृद्गतिन्यायात्पाश्चात्ये पुनरप्रवृत्तेः प्रियक्रोष्टु इति सा
त। तत्तु पाश्चात्त्यिकं पुंवद्भावेनेष्टमेवेति वाच्यं। प्रियं पति सत्वाराद्वेति स्वभावे न बाधितस्य नुमः पुनः प्रसंगविज्ञानेन प्रवृत्तेरि ह
पि तृज्वद्भावेन बाधितस्य प्रवृत्तेः प्रसंगात्। अत एव सन्निपातपरिभाषया न नुमित्यपि नाशंकनीयं। नुमः पूर्वापवर्तित्वेन स
न्निपातविघातकत्वाभावात् इति दिक्॥ अथ वैरस्यभेकदेशादिवृत्तस्यापि प्रयुमावदस्य प्रयोगशब्दादन्नेन्मत्वाद्भाषितपुंस्कत्वे न पुं
वत्त्वविकल्प इति प्राचः। तच्चेकं दशादिवृत्तम नत्व वादिस्यस्यभाष्येऽनास्पगामत्वेप्योजनस्य स्थानिवदादेशोमल्विधाविति सनेन सा
धितत्वात्त्वदृक्तेनदनुपपत्तेः कथमेतत्। अपंहिस्थानिवद्भावः शास्त्रीयकार्यातिदेश इति सिद्धान्तः। प्रकृते तु पुंवद्भावस्य शास्त्री
य स्थानिवद्भावः शास्त्रीयकार्यातिदेश इति सिद्धान्तः। प्रकृतेनतु पुंवद्भावस्य शास्त्रीयस्थानिकार्यत्वाभावात्। भाषितपुंस्कत्वस्य
शास्त्रीयत्वाभावादिति चेत्। सत्यं। स्थानिवदादेश इत्यनेन शास्त्रीये कार्ये कर्तव्ये स्थान्याश्रितधर्मः शास्त्रीयोऽशास्त्रीयो वाऽतिदिश्य
ते। अत एव वृत्तौ यत्र स्थानिन्यप्रवर्तमानमपि सापेक्षत्वेति दीक्षितैः कर्तृत्वेन स्थानिवद्भावेन तस्य त्वमाश्रितं भाष्ये। एतदर्थमेवोक्तं स्था

म.रवं. ष्वला ष्ययएवा चल्लिधाविति निषेधइति। अतएवावृधिष्ठेमत्वाऽत्र यमहनइत्यात्मनेपदे कर्त्रभिप्रायशास्त्रीयस्याभिहंतितस्यातिदे
शः। तस्यस्वंरूपमिति शास्त्रीयाप्याहनुसंज्ञाप्राह्यातिदेशः। स्वरूपमित्यस्यभाष्यप्रत्याख्यानात्।। अतएवचसमाधेस्तत्रापप्लो
पादिति पूर्वविप्रतिषेधेनशीलोपवृत्यपलक्षणोनष्टेऽपो स्थानिवद्भावेनादित्वाददोजग्धादेशप्रसंगः स्थानिचद्रादेशइत्यशा
स्त्रीयमपिस्थानिगतमनादिष्टादचः पूर्वत्वमचपरस्मिन्निति शास्त्रीयेकार्येकर्तव्येःतिदिशाशिलोपस्यस्थानिवद्भावेनतिशाक
तत्वाकरे एवंचस्थानिगतभाषितपुंस्कत्वमतिदिश्यफशब्देपुंवत्त्वविकल्पप्रवर्तने निर्वाधमित्युलंपल्लविते न।। इत्यजंतानपुंस
कलिंगाः।। होटः।। पत्तुलिटूस्त्वित्यत्रचयोद्वितीयाइतिप्रवर्त्तनमयुक्तं। चर्त्वस्यासिद्धत्वादिति। तदुपस्थैत्वत्रोक्तदिशापेसं। पदपदो
क्तेर्थ्यप्रातिशारव्यमुपष्टंभकमुक्तं। ऊष्माद्वपंचमयमंस्पर्शमेकेद्वितीयमाहुरपदांतभाजमित्यत्रापदांतेत्यादिविशेषणसंगच्छत
इति। तदपि न।। लोकेतद्विषयत्वात्।। कथमन्यथाप्राटकषट्इत्यत्रतदुपन्यसनमभवतेर्भवतित्वत्रच्छतिरुतमप्रसंगच्छेतेतिदि
क।। स्वदेः। यत्तुधातोरित्यावर्त्यतेनेनैकमुपदेशकालंलक्षयतितेनाधोकदामलित्यत्रदामलिडित्यत्राव्याप्यतिव्याप्तीनेति।तत
न्नाप्यविरुद्धं।। तथाहिभाष्येऽत्रधोगितव्याप्तिवारणायधातोरितिहादेरप्यनात्येयोमुधेचस्यादितिस्पष्टमेव। एवंचदामलिड
तेदीमलिगित्येवभाव्यमितिपुक्तमुत्पश्यामः।। तथाचार्यामरत्रइवहृत्वाचपिधातोरितिव्यधिकरणपमाश्रित्यदकारादेर्धो राम.

तोरित्यर्थः। वाहऊट्। यत्तुविभ्योहइत्यादौद्धदस्यवत्रिचरितिपक्षेणांतेनाह्हिजितिकेचित्। तन्न।। एवंसतिणिलोपस्याचःपरस्मि
न्निति स्थानिवत्त्वेनवाहोभत्वाभावाद्वृट्ठोऽप्रवृत्तेः। नचक्विपिणिलोपेकोत्तुमनस्थानिवदित्युक्तरूपनिर्वाहः। क्वौविधिंप्रतिनस्था
निवदित्यस्योत्सर्गिकत्वेनकोलुप्तमित्यस्यसर्वत्रप्रवृत्त्यभावात्। अतएवपिपठिषिप्राहलणकुलानीत्यत्रक्वावकारलोत्सर्गिक
त्वेनकोलुप्तमित्यस्यसर्वत्रप्रवृत्त्यभावात्। अतएवपिपठिषिप्राहलणकुलानीत्यत्रक्वावकारलोपस्यस्थानिवत्त्वात्तुमित्याश्र
यणोक्तिनिमित्तंयजादिसंप्रसारणंस्यादित्युक्तरूपमसंभवेपानचकाम्यदः किंत्वेकुतोनेतिप्रमेप्रयोत्तनाभावादित्युत्ररीत्येत्य
काम्यतीत्यत्रसंप्रसारणंप्रयोजनेस्यादित्यशंकायांवच्यादिभ्यो योविहितःकित्तत्रसंप्रसारणमित्याश्रितंतथाचप्रकृतेपि
ततएवनसंप्रसारणमितिवाच्यं। तथापिवाकाम्यतीत्यत्रसंप्रसारणशंकावारणायाप्यवाधातोःस्वरूपग्रहणइतिसमाधानो
त्तरस्यवैयर्थ्ये तेनोक्तत्वात्तत्तेहेसंप्रसारणप्रसंगानुद्धारात्। अपिचावच्यादिभ्योविहितइतिधातोःस्वरूपग्रहणइतिपरिहार
द्वयेकल्प्याप्रयत्नेकोलुप्तमित्यनाश्रयणस्येवोचितत्वात्।। अवयाःश्वेतवाःचकारादुक्थशासइतिप्राचोऽन्येषांचग्रंथेपदस्यते।
एतच्चकाशिकाद्यनुसारेण। भाष्येतूक्थशासशब्दस्यसामान्यरुःसिद्धः। नतस्यनिपातनंक्रियतइत्युक्तं। अतएवोक्थशाउक्ते
तदपिसंबुद्ध्यंतविषयतानेकर्तव्यंपदिसंज्ञेदर्शनमनीतिकेयटेनयदिशाप्रःपद्युक्तः। द्विचक्रो। तत्। तउक्थशासौ इतिकेचित्। तन्न।।

म.रं. तस्य लोप इति सूत्रस्थेनानुवृत्त्या नामेकाजत्वे दिवेर्ओत्वर्णादेशः स्यादिति भाष्येण विरोधात्। नैवं सति सुरितत्वं स्यात्तत्र दृष्टयि
उत्त्वे घोरिति लक्षणविरुद्धमिति वाच्यं। अन्तरंगेनोकलक्षणसिद्धो भाष्यवलादन्यत्र सुरितत्वस्येष्टत्वात्। घोशब्देनापि दिवसमानार्थे
नोकलक्षणसिद्धो भाष्यवलादन्यत्र सुरितत्वस्येष्टत्वात्। घोशब्देनापि दिवसमानार्थेनोकलक्षणसिद्धेस्तु। घोः इत्यत्र उरित्वत्रसुरि
तपाव स्यो नकित्वं विनानुपपत्तेः स्थानवत्प्रत्ययस्तुरेणाकिदूत्त्वरेणवादिवइकारस्योदात्तत्वेसंस नधर्मिरोगस्यानुदात्तेत्त्रो का
रो इकारपणिउदात्तस्वरितयोरित्युक्तस्वरसिद्धोकिंतित्वेनेति वाच्यं। ओकारे रोकारस्य फिट्‌त्त्वविघातेभाविसूत्रे व्यस्त
रि भाष्यपार्श्वे फिटस्य रास्त्र वृत्तेरोकारस्येवाफिटूत्त्वेरेणोदात्तत्वावश्यकत्वात्। सर्वनामस्थानेपरेतु सोः सुडःपसेप्य नेने वना
पनासुडं नंतरमेव समासोतोदात्तत्वं प्रवर्ततेऽस्य सुडः उदात्तत्वसिद्धिरिति तत्र स्त्वेवैतेरभ्युपगमाद्वा। फम्भिरक्तमिति त्यासे
वमेव दिवउत्तउदात्तत्वापानहिदिवउत्त्रितर्किंतुनपर इति दिक्ष्वा। मोनोधातोः। न चपदोऽन्तत्वेनसिद्धे प्राचः कादित्स्प्रलतेत्तुव
त्रिरनर्थिकेति वाच्यं। प्रशामः सो रुत्तनत्वस्य साम्यार्थिकस्य स्वरादिषु पाठादव्ययत्वेनलुग्विषयेंतरगान पीति लुकसामास
मं तरंगस्यापिकाधकं नतु सुत्तुपाधात्विति लुगेवेतिमत्तेसुपोलोपप्रवृत्तेऽपदीतत्वाभावात्तत्वंनस्यादिति स्त्रल्त्विमित्तन राम.
तिसस्यव्यपत्तेनसल्लुदमुवृत्तिरितिस्त्रलतुवृत्तिरित्यभिप्रायात्। नचस्वरादिषु प्रशाच्पाउसामर्थ्यात्तत्वंसुलोपप्रवृत्तिः समा

नुवृत्तैवसिद्धेसामर्थ्येकल्पनेगौरवापत्तेः। नचलोपंविनालुग्विषयकाभावादानुमर्थ्कादेवसर्वलोपइति वाच्यं। एवमपिप्रतिपत्ति
गौरवमित्यभिप्रायात्। किमेकः। त्यदादीनामित्यनुवर्ततेतेनेकोपसर्जनस्यत। यत्वारंभसामर्थ्यादिहस्तत्वे द्वियर्यन्ता इतिनिय
मत्वाच्च इति। तदनवद्यानात्। नहि त्यदादयो द्विपर्यन्ताइतिनियमः। त्यदादीनि चेत्तादेव्यभिचारात्। किंत्वे द्विपर्यन्तानामिति।
तथ्यावार्त्तिके। त्यदादीनां द्विपर्यन्तानामकारवचनमिति। तङिः संतुष्ट्योः। यत्तु प्रत्ययस्य संदुष्टांतस्य चपदस्येति व्याख्यानं नि
ते। एवंहि प्रत्ययलक्षणासुलभमिति तदर्थनिषेधसामर्थ्यानुसरणक्लेशोऽनुकर्तव्य इति। तत्रे चेदस्ति संदेहः सुपासुलुग्भि
ति लुकः सत्त्वेन चापि निषेधात्तिः। परमेव्योमत्रित्यादौ सुपांसुलगितिसमप्येकवचनस्यपदसंवर्णः स्यादिति पदत्वेनलो
पः न्यायो निषिध्यते। ततः संयोगांतलोपः। एतत्त्रसुपांसुलगितिस्त्रेपकारेण भाष्यादौ वस्यष्टं। एवंच प्रत्ययलक्षणार्थमि
षेधसामर्थ्यानुसरणक्लेशात्पक्षिमम्। एवंचुडः तुत्तरपदे प्रतिषेध इति वार्त्तिकमपिनारंभणीयं भवतीत्यपरं। लाघवं। मा
चालुगंतो दाहरणानुवार्त्तिककारानुसारेणोति ध्येयं। हृते रतम्वर्ण्यस्य। अत्र कुत्वापेक्षादेशेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः। किंप्रयोजनं
दृत्रघ्नः सुघ्नः माघ्नातिहृतेरत्रत्रवर्ण्यस्येत्यत्वर्द्यग्रहणान्नकर्तव्यं भवती त्याकरः। अनेपुत्तुहंतेः अत्रत्रवर्ण्यस्येति योगद्वयेन जाघ्नो
पसर्गस्यात्रिमित्तात्परस्य हंतेर्नस्य णोदिधायते। प्रहरणादित्यादि। द्वितीये नहंतेर्नस्य णोनियम्यते सत्त्वपोगादिभागसामर्थ्या

म.रं. दनंतरस्येति न्यायं बाधित्वा सर्वोपि व्यवहितः कुमति वेत्यादिरव्यवहितो हन्तेरिति च। एवं च प्रकृतम इत्य ग्रप्रातिपदिकान्ते तिराणत्वादि
कं त्वोपि न। भाष्यं तु वार्त्तिकाशयवर्णनमात्रपरं। न वस्तुस्थितिः। वार्त्तिके तस्य त्रावयवत्व प्रत्याख्यानोपक्रमयायोगविभाग
विभागमाश्रित्य वार्त्तिकार्थोपसंग्रहस्यैव न्याय्यत्वादित्याहुः। तद्धितस्य। तथा सति योगविभागसामर्थ्याद्व्यवहितः कुमति चेत्ये
वर्गो नियम्येत न तु प्रातिपदिकान्तेत्यादिर्मानाभावात्। किं चादिति नपरत्वेन तत्कालाद्यधारणार्थं न वा। आद्यं व्यूढ द्वत्रहाणी य
त्र त्वं न स्यात्। द्वितीये प्राधानीत्यत्रापि स्यात्। यदि तु नपरत्वात्प्राधानीत्यत्र नत्वं। एकाजुत्तरपद इत्यत्रारंभसामर्थ्यादेव
नित्यत्वे सिद्धे ऽतिरिच्यमानं राम्हणां नियमेन व्यावर्त्तितस्यापि विधानार्थमिति वक्तव्य्रत्रकमीत्यत्र णत्वं। वाच्यसामान्याम्र्य
णाङ्गनाघ्नो यो पीति विभाव्येत तथापि राम्हणां स्पष्टार्थमिति तत्रत्यस्तु ग्रंथ विरोधात्। इहृ वतभ्नोज्ञनानुक्रेण्येन तात्।
अनंतरस्येति न्यायं बाधित्वं तिवदद्भिर्बोध्य विशेषविता यारवाम्रयाराणा ह्या। अपि द्यां उपसर्गादित्यस्योत्तरत्रानुवृत्तेर
त्र्ववस्ये तत्रापि संबध्येत दयेह्नोतियमः स्यादिति प्रघ्नइत्यादे वस्यात् तडृत्र प्रघ्नइत्यादावपि। तच्च योगविभागे देव्यर्थ्यं ए
कयोगत्वे प्रघ्न इत्यादौ हंतेरिति स्येवात्र्वर्वग्रहणसामर्थ्याद्व्यवहितबाध सिद्धेरिति वाच्यं। प्रघ्नंतीत्यादिव्यावृत्त्यन्तत्वार्थ
त्वादिति दिक्। उगिद्वं। नलोपिनां वृत्तेरिति हव्यादवस्खुः। अत्रेदं चिंत्यं। उखास्त्रदित्यादावुगिदत्वे ऽपितिउगो कोतिप्रसंगवार राम.

रणापेक्षिगिद्वाभित्यनुग्रहणं भेदेन धातोस्तु दुगित्कार्यं नर्येवनेरेवेति नियमार्थमित्याश्रीयते अधातुग्रहणं त्वधातुभूतपू
र्वस्य तु धातोरचतिनियमेन नुम्निवृत्त्यो प्राप्नोत्यो तद्धित्यर्थं। तेन गोमत्यतेर्गोमानिति भवतीत्याकरः। तत्र न लोप्यं च तियहणोउ
क्तनियमो पिन लोप्यं चति घटितस्य स्यादिति अत्यं चात्यादो ञ्चभाव प्रत्रि। न च सनकारं च तोनुमतदभावयोर्दिशे षाभावादंचे नु
मनलोप्यं च तिमात्र इत्यभिप्राये णो हृन लोपिन इत्यभिधानमिति वाच्यं। सनकारस्य नुमिप्रत्यं चादित्यादो नियतनकारप्रकारस्कृते
विशेषस्य सत्त्वात्। यदि तु नस्थाय दीनस्ये त्यत्र न इति जातिनिर्देशात्र द्वयस्ये कोऽनुस्वारस्तस्य च परसवर्णरूपे ऽविशेष इति तदा
स्त्रकाभिप्रायं नलोपि य ग्रहणमिति। दृष्टितो न पुंसकस्य झलचइति सूत्रे गोमंतीत्यादौ उज्ज्वलहणे नोगिल्लहणं वनुमानुस्वारपरस
वर्णयोर्न द्वयस्य ग्रहणमाश्रयेकानवंजनपरस्येकस्यानेकस्य वामेदइति समाहितं भाष्येतिनेहव्यक्ति निर्देश इति गम्यत इति नो
क्ताभिप्रायकमिदं। अयोगवाहानामविशेषेण उपदेशे तु नुस्वारनिमित्तेऽर्थस्यानुस्वारउभयोः परसवर्णे च द्वयस्य वर्णविशेष
इति बोध्यं निचोगिद्वाभित्यत्रानुग्रहणमावर्त्यकमंचति समान्युघटितनियमोर्थमा श्रीपते द्वितीयं तु सनकारस्याप्यंचतेर्न प्र
प्नोति त्रितयेन लोप्यं चति परं तु मन् विधेयो नियमार्थमिति व्यक्ति निर्देशोपि न लोपात्यावश्यकमिति वाच्यं। माद्गाट्ववृत्ति तोपवं
स्यानुपलब्धेरिति॥ अर्वणस्त्रसावनञः॥ मघवा बहुलं॥ अत्र वार्त्तिकं। अर्वणस्तृमघोनमनाशिष्यं नोदसंहितं। मनुष्यस्यो र्वधा

म.खं. धानाच्छंदसुभयदर्शनादिति। अयमर्थः। अर्वणो मघोनश्च त्रादेशो न कर्तव्यः। कथं धातोर्विविग्रहोऽरित्यस्मात्प्रयत्नाच्छंदसी
वनिपाविति वनिपि मतुपि चार्वा अर्वन्ताविति मघवा मघवानिति च रूपद्वयस्य सिद्धत्वात्। अत्रानन्वेवं सर्वत्र रूपद्वयप्रसंगो न त्वा
ह। इष्टानुविधिश्छंदसि भवतीति भाष्यमवतार्य कैयटेन व्याख्यातं भाषायामिष्टा अपि निपातविधयः किं पुनः छांदसा इति। एतच्चा
र्वन्शब्दविषयं। मघवन्शब्दस्य तु त्रादेशपक्षेऽपि रूपद्वयस्य सर्वत्र स्वीकारात्। एवं चार्वन्शब्दः छांदस इत्युक्तं भवति। अत एव
चार्वन्शब्दस्य भाषायामसाधुत्वं कैयटहरदत्ताभ्यामुक्तं। एवं च कथं धातोर्विविक्षार्वंति लोके पीति केषांचिदुक्तिः प्रत्युक्ता। प्रत्यु
क्तं चार्वन्मघवन्शब्दयोर्भाषायामसाधुत्वं अर्वणस्त्रसावनञ मघोनश्चेति भाष्यादिति हरदत्तोक्तिमन्वयभाष्यस्य विशेषविषयत्व
स्य प्रागेवोक्तत्वादिति दूषणं। मघवन्शब्दविषयभाष्यस्य मघोनश्चेत्यत्र मघवन्शब्दविषयत्वोक्तत्वेऽप्यर्वन्शब्दविषयस्य तस्य
तस्य विशेषविषयत्वस्यानुक्तेरसंभवात्। तथा च छांदसे न वनिपाच्चुत्यादिना स्यार्वन्शब्दस्य सोऽनर्थ इति शब्दस्यान्यत्रापि
प्रयोग इति व्यवस्था छांदसत्वप्रयुक्ता। अत एव छंदसुभयदर्शनादिति हरदत्तभाष्योक्ते इमान्यर्वणः पदानीत्यत्र षष्ठ्यंतार्वन्
शब्दप्रयोगोऽव्यवस्थापनीयः॥ सत्यपि तत्रेतस्य छांदसत्वे नैव व्यवस्थापनीयत्वेनेतरव्यवस्थाया अपि तैनोपसिद्धेः सूत्रं त्रय
र्थमिच्छंदसीत्यादेर्भोगः। मतुपा तु भाषासाधारणो न व्युत्पादितोऽर्वन्शब्दोऽयं छंदसाऽप्रयोक्तव्य इति। ननु मघोनस्त्रादेश राम.

स्य मतुपा प्रस्ताररख्यानमनुपपन्नं। तपित्स्वरेणैव लसार्वधातुकानुदात्तत्वात्। न चाहि। त्रादेशपक्षे दीर्घविधौ संयोगांतलोपस्यासिद्धत्वान्मघवन्ति
ति रूपं मतुपि तु मघवानिति। श्वन्नुक्षन्नित्यादिना निपातितस्य कनिप्रत्ययांतस्य मघवन्शब्दस्य त्रादेशे तु काराकार उदात्तः। म
तुपि तु कृत्स्वन्तु इत्यामिति प्रातस्यापि मतुप उदात्तत्वस्य नगोऽनुदात्तेति प्रातिवेधाच्च काराकार इति। अनुपपन्नं चैकैयटाद्युक्तं म
घोनश्छांदसत्वे श्वन्नुक्षन्निति निपातितस्य भाषाविषयत्वे बाधकाभावादिति चेन्न। उच्यते। वार्तिककारीयप्रत्याख्यानानुरोधेन त्रा
देशपक्षेऽपि बाहुलकाद्दीर्घे संयोगांतलोपो नास्ति इत्येतन्न रूपभेदः। बाहुलकादेव घकाराकार उदात्त इति न स्वरभेदः। न च प्रत्याख्या
नानुरोधेन त्रादेशश्छंदोमात्रविषय इति कल्प्यतां। तथा च मतुप्यपि छंदसि बाहुलकं छंदसीति दीर्घाभावस्वरव्यत्ययाभ्यां त्रादेशासमा
ति रूपस्वरं मघवन्नित्येवकुतो न कल्प्यत इति वाच्यं। भाषासाधारणेनैव निर्णीयमानस्य त्रादेशस्य मतुपा भाषासाधारणेन प्रत्या
ख्याने छांदसत्वकल्पनायोगो गौरवप्रसक्तत्वात्। बाहुलकाश्रयणस्योभयपक्षसमानत्वात्। न च बाहुलकाश्रयणेऽपि त्रादेशानुरोधेन
मतुब्वंत एव रूपस्वरकल्पनास्त्विति वाच्यं। यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यमिति वार्तिककारस्य सानुरोधेनैव त्रादेशपक्षस्यैव बाहुल
काश्रयणस्योक्तत्वात्। अत एव छंदसीव निपोचेति वार्तिके मघोनस्याकीर्तिं मघवा मतुपि तु मघवद्वय। मघवा बाहुलमित्य
न्न कर्तव्यं अत्र छंदसीति निपातनान्मघशब्दान्मतुपा भाषायामपि शब्दद्वयस्य सिद्धत्वादिति कैयटोऽपि संगच्छते। अन्यथा भाषा

मनवं. पांशब्दस्य सिद्धिः कथं नस्य प्रकृत्यानुपयोगात्पक्षे मघोन स्त्रांदसत्ताभिधानं तु वचिरं न मघवन्शब्दाभिप्रायमिति संक्षीनेरवये।
अनेनेदं निर्गलितं। मघवन्शब्दोऽन्तोदात्तो भाष्यसाधारणः। वनि वंतमध्योदात्तस्त्वांदसः मघवन्शब्दस्याद्युदात्तो भाष्यासाधारण इ
ति॥ पथिमथि॥ यत्तु ननुनुराणां नाम भेदाकाङ्क्षेति पदे हेत्वं तेऽनन्तुनासिको स्यारेणायं नरनम्या दनुनासिकः स्यादित्यादि संस्याह।
आ आदित्तु त्काग्रणानामभेदकत्वोपि मुद्देकव्यक्तेः स्वेनेनिर्दृशत्वाभावेन ग्रहणं संगतं अभेदकत्वेदोषस्य दुरुद्धरत्वात्। र
का व्यक्तिगेच्छत इत्युक्ताहि व्यक्तं तरं न निर्दिष्टमित्यर्थः फलितः सचनुराणां भेदकत्वे संत्येव संगच्छते नान्यथेति। नत्रुरणा स्फुट
स्त्वनुरगवि स्मरणामनुसरति। इत्यतो। अत्र तेन इतितपरत्वे पंथ्यानमिति वचनपि पथीपतिश्च अस्मात् क्विप् लोप पल्लोपयोः स्वादो पंथ्याः
पन्थियापि स्वादि रूपेऽत्वाभावार्थमिति केचित्। तन्न पथिमथ्यृभुक्षामादित्यत्वे सुविधौ नलोपस्यासिद्धत्वेन नस्यात्वे सोपं स्था
इति रूपं स्यादिति कथं पन्था इत्युक्तिः रितिता च चिंतनीयां नच वहिरंग परिभाषया त्वस्यासिद्धत्वान्न लोपप्रवृत्तिरिति वाच्यं एवं
हि वहिरंग परिभाषया सर्वत्रासिद्धमिति तस्य बाधेमुक्षि कामनुष्कजं घातलामि मानोजदत्र था। मतोर्वत्वे ज्वलीनमुद्गलिरामा
त्रिदर्शनमिति प्रर्वत्रासिद्धवचनस्य प्रयोजनप्रयोजनस्यासिद्धि प्रसंगात्। किंचा अल्लोपस्यस्थानिवत्वात्र न्याद्दशप्रवृत्तोपत्थिया
वित्याधयि चिंतं। नच कौलुदानस्थानिवदित्वल्लोपस्य स्थानिवत्वाभावः कौ विधिं प्रतीत्यस्येवोत्सर्गोत्त आपपरत्वात् नत्कौलु राम.

समित्यस्यात्। तस्य कथं देवसरवीः स्वप्तीरित्यादेय राघप्रवृत्तेये आप परगत्वात् अस्तुपगतत्वे चेदं दीधीवेवीटामित्यत्रापि पदिधीत्वा
दिसिद्धयेकैयपटेन। नेचेत इति तपरकरणादिहापि कौलुत्वमित्यस्याप्यपरत्वे। हस्वंतेन नकारस्योच्चारणार्थत्वादाश्रयणात्। आवा
रक्विप्तुनासिकस्य क्वि सलोरिहीर्घेना मध्यान्नमवक्षुरहते नः कर्त्ररि क्विपियपीति सत्र तत्सार्थकाद्यावक्तत। शादिति निय
मादिह न दीर्घ इति तद्वचस्सते। अत एव प्रकाशे चेवसुवेद कारांताएवैतः प्रकृतयइति कोमा स्मते आचारक्विवंता त्रिशशायोर्लघू
पधगुणोपये नतीत्यादिन स्यादियं डि तवरणः॥ तस्मात् पथीः पथ्या वित्यादिप्रकाशोक्तमेव साधु॥ दत्वमुत्वे भ्रूवादिति स्थानेः
नवमुत्वे दत्वमसिद्धमिति प्रथमुत्वं पुनर्दत्वमिति वक्तुं युक्तं अलोजशस्त्राशीतिनिर्देशेन शस्यानेजत्वमिति ज्ञापनेन भजतीति
तिर्देशोयपादना यदत्वमुत्वक्रमाव श्यकत्वेनतु त्वेदत्वं नासिद्धमिति कल्पनात्। एतद्वेकमोगमिहिद्रनामित्यत्रसीदेव
ष्टनौ स्यष्टे। तमहमित्यत्र ऋषे वेलोपा दाहृवरणारन्नरुमतोगुणाइतिपररूपेदाहरणं केषांचिदसंगतं। पररूपस्यांतरंगत्वेनष्टर्वप्र
हन्तत्वात्। स्वपरग्रंथविरोधाद्वासामा। गोणा तोपांसुडमावात्र्यायमितिकेषांचिदिदिमलमुपादाय सामइति यद्यपिसद्ध
राणं नस्थानिविशेषणं वाधानश्याप्युपलक्ष्मणांतुभवतीत्यादितोक्ति संभवस्तन्तरस्यप्रकाशेस्पष्टः। तत्रकेचिदित्यस्वे
सोभाष्यादिविरोधः॥ अत एव प्रकाशः। तथाच भाष्येसामुदाहृतमतित्वाकमतिमाकमित्रीति। एवंचैतदूषणापास्तं केषां

म॰ब॰ विभुधैर्वेतिबोध्यं। युष्मदस्मदोः षष्ठी। इहापदादेः किं युष्मान् रक्षतु गोविंदेः स्वात् द्रष्टव्यः सर्वत्र त्वत्स्थितिरितिवाचः। वेदैर्द्वेषैः सं
वेद्योऽस्मानिति वाक्ये। ननु भयं त्विंत्वंगोविंदोऽस्मानितादौ संख्याभावेऽस्मानित्यादेर्नवाहरत्वेन नानुयुष्मादत्ताभावेन संबो
धौ अपदत्वादप्राप्त्याभावो नो नादिवदित्यस्यदोऽभावेन कथमिदं प्रत्युदाहरणमिति। तस्माद्युष्मदस्मदोः षष्ठ्यादेः नपादे सर्वदे
त्यत्र च सदेति पाठे युष्मदुदाहरणमिति बोध्यं। अत एव रुद्रो विश्वेश्वरो देवो युष्माकं कुलदेवता॥ स एव नाथो भगवानस्माकं पाप
युक्तस्य इति काशिकायामुदाहृतं। प्रांचो काचेकवाक्यत्वात्तस्यारत्वाभावस्तत्र नाशंका भगोविंदो युष्मान्नेस्मान् रक्षत्विति त्व
कवाक्यत्वात्। इत्येतदप्यादारित्वं संभारकत्वात्। एपस्य। यत्तु दर्शनमिति ज्ञानमात्रमदर्शनेलोप इत्यत्रपप्येति। तच्च। अ
प्रिविदितादौ क्विबादीनांलोपेपिज्ञानस्य सत्त्वाददर्शनमित्यत्र दर्शनशब्देन ज्ञानमात्रग्रहणायोगादिति॥ ससजुषोरु॥ पद
हरित्वाकारमेतत्समेतत्रज्ञापत इति। किं पानुबंधगाम्युपगमेप्यकाति इवाक्यमिति परिभाषितेकवाक्यत्वान्नपायादिति केचि
त्। तद्विंते॥ तथा सत्यवंदेद्धहत्रानेनेत्यत्र स्त्रीलिंगम्यमानकिंपयादंडेसम्पष्टयुगत्वये युक्तपरिभाषितेकवाक्यत्वान्नपा
याद्धरेत्यस्मातिङःतिङः इति निपातापत्तेः। चो॥ यत्रुलुगकारनकारादि। तत्राकारलोपेन नकारलोपेहिनत्वात्त्वकथनंच रा॰म॰
स्तु इत्यत्र युष्मेति षत्वं स्कोरिति सलोप इत्यसंगतं सलोपं प्रति षत्वस्यासिद्धत्वात् पूर्वसलोपस्यो दाहृत्युचितत्वात्॥ ४२

सोः संप्रसारणं॥ यत्तु छांदसत्वादपि कविनाप्रयोगं भवेतीति मासृच्छंदसीति सामान्यापेक्षज्ञापकमाश्रित्य जगत्सुपः तंतस्त्रिवांसमित्या
दौ भाष्यायां कांसतंपयादनीय इति। तन्न॥ पदस्त्र इति सूत्रे भाष्यासाधारणमिति व्याख्यानस्य प्राप्तत्वेषु वर्णेन नमासच्छंदसी
त्यस्याज्ञापकत्वात्॥ तस्माद्दुक्तंकस्तर्ष्य कुम्सुवोरिति कुंसुग्रहणं सामान्यापेक्षंज्ञापकमाश्रयणीयं॥ इति हलंताः पुल्लिंगाः॥
नहो धः। यत्तु दइत्येवनोक्तंनद्धमित्यत्र रदाभ्यामिति नत्वापत्तेः। अपदान्तस्येत्यनापत्तेश्चेति। तद्विंत्यं॥ हो ढः ढ्रोरित्यत्र वत्स्यसूत्र।
क्रांतदीनपक्वइचसन्निपातपरिभाषयानत्वानापत्तेः। धग्रहणस्य अवर्णपत्वेनेवाद्रष्यकत्वाच्च काषा निर्दलतापत्तेः। उ
त्तरएतदर्थ्यस्तु केमर्नेत्याद्यानहि भवन्मते ऽपदान्तस्यैवेति कृते जस्त्वं स्तु लभ्युक्तपरिभाषया विरोधात्। यदि तु प्रकृतसूत्रादि
ह इत्यानर्थ्यं देरसिद्धत्वेन तदस्यासंनिपाततविघाताभावात्परिभाषायामप्रवृत्तिः। अत एव जग्धमित्यादौ दत्तादिसन्निपातेन
जग्ध्यादेशोलत्विमिनतं तस्यधत्वं। अत एव वेवेकोपगाचीत्यनेनतरेमयडन्नोवेत्येव सिद्धेयण्यास्थितत्संत्रंकिंस्वक्रमित्यादौ वत्त्वसा
सिद्धत्वदारान्नुस्वाराभावाय्यमित्याकुरः॥ अन्यथेकोपगीत्यनेन तरं पाठेष्युक्तपरिभाषयाऽनुस्वाराभावसिद्धेरलग्रनाद
ति। अंतएवचदोरद्धोरित्यत्र दोतधांतपद्वोऽद्रयितो भाष्ये। अत एव चपास्पर्दिश्रसेद्धामित्यादौ जस्त्वापकर्षेन्यस्तंमाधवादि
भिरिति विभाव्यते। विभाव्यताननानामवत्वेनावतनासर्वापरस्त्वंग्रेव्यविरोधः परिहर्तुंशक्य इति दिक्॥ इति हलंताः स्त्रीलिंगाः॥ पद

म॰ दं॰ विमलघकशब्दः स्वलेततानुमितुदाहृतस्वकार्यद्वेतदुपन्यसनं॥ इदन्तवधानात्॥ विम्बस्तडोरेप्रति विधेयमितिप्रक्रियात॥ तत्रा
दिनादेवेदूडपपत्तादि। प्रतिविधानं च कम्य चूसत्वे स्त्जि हशोरिति सूत्रे वोपयद्दकाप्यतिरनुसूत्रात्मितिभाष्यप्रयोगात्
पितुकुत्वविषये चत्वमभ्युपगम्यत इति। यत्तु व्रश्चादिसूत्रे स्त्जि यज्योः पदांतेषत्वं कुत्वापवाद इतिस्वगत्तिरौ स्त्रक्‌निपा
नादेवकुत्वं। अस्तकशब्दस्त्रस्य तैरोरामादिकेरुन्नप्रत्यये बोध्य इति। तन्न। किंतप्रत्ययस्येति प्रत्ययग्रहणात्प्रयोजनत्वेन भा
ष्यकृदुपन्यस्तस्य मानोऽस्त्राणित्यत्र स्तजेः कुत्वस्येवस्त्यनुपपत्तेः। पदांतत्वाभावे झलत्स्वात् हीदित्वादोसावकाशस्कु
त्वापवादत्वाभावच्च। न च पदांतेषत्वमपवादः। द्वयकृत्ता इशलरुणाभावात् न च कुत्वस्यासिद्धत्वात्तमितिवाच्यं। स्तक
शावपिषत्वापत्तेः। प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यात्तत्रकृतोपिषेत्वस्य च जशितस्य कुत्वस्यामिति नु तत्र कृतेपि समानं। स्तगदिशो
र्नियातनात्कुत्वसीकारे। पदांतेपित्तस्यपत्ते॥ यदांतेषत्वस्य कुत्वस्यषेणबाधे प्रसक्ते कुत्वप्रति प्रसवमात्रमत्र न नियात्य
त इति। पदांतमात्रविषयं कुत्वमिति चेत्। नात्र तत्रनियोगे न निपातितस्य स्त्रगित्यादागमस्यापि पदांतविषयत्वापत्तेः। सत्रि
पागपरिभाषाविरुद्धं किंचित्संतविषयं किंचित्सर्वविषयमिति तु युक्तिं विनाभ्युपगंतुमशक्यमिति॥ इति हलंतान
पुंसकलिंगाः॥ स्वरादेर्न्नीधकोंतोदात्तत्वं काशिकायामुक्तमसंगतं। कथं गिस्येत्यादिलस्त्रविरोधादिति केचित्। तन्न सिंतं॥ राम॰

४२

अथ कसोमस्वत्वयइत्याराद्वेतोराजस्यापि कथकः प्रायो होत्सर्गिकमंतोदात्तत्वमेगीकृतस्य प्रत्ययेन क्वचिदा घुदात्तत्वमत्र
नात्का। शिक्वातोदात्तत्वसामञ्जस्यात्तप स्त्रभाद्‌नभोः स्वरादिषु यः सत्व वचनत्वेप्यपत्वार्थइत्यत्र लक्ष्मीवाचकस्यमाश
दस्याप्यव्ययत्वाय त्रिरितिदृष्परामृ। तद्भसात्। नस्वमागत्वानवभावात्। कन्मेजंतः। यत्तु विबध्याइत्यत्र कर्त्रै रिशादि
ति सूत्रेम्मेस्तः। तथा च यकि प्रातेव्यत्ययेन सावितितेषांभावं स्वस्येवपरं शवन्तुकेर्न्म्रितिकिदिक॥ इत्यव्ययानि॥ वेनेरवा॥
यत्तु यत्रंतात्रदं तद्वेति व्यास्यानस्। तत्रनादाहिर्व्याख्यायेदंशिवद्भावेन वत्रंत्ताद्वादिसपरत्ववन्नस्यादिजवसमंवात्। व्यपपदे
शिवद्भावो प्रातिपदिके नेत्याव्ययरोदित्वादिसूत्रेपितप्यावाच्यं स्यात्। तविधिसद्भावादसंभवदुक्तिकं वात्रत्यत्र तत्पंतप्या
व्याख्यानेन विरुद्धं। अत्रसंपस्यात्। ननु निर्दिष्टपरिभाषयात्र्यपो व्यवहितसर्वस्यात्र इत्यर्थलाभात्सर्विके स्यादावसंभवा
ववनसामर्थ्याद्विहककारातिक्रेनाव्यवधानमाश्रीयत इतिवाच्यं। कात्कर्त्वस्यस्यव्यवहितसाधारणस्याप्य्यरोनद
चनसामर्थ्याद्धविकेस्यादावेकदिशास्त्रर्वमत इत्वमितिकल्यापि संभवादिति चेत्। न। नयास्यपोरितिशयकात्रवन्तुक
कल्पनस्येवेवित्तत्वादिति। त्यक्रायोम्म॥ इरुकोमुधांदहि। गम्यांजात्वादिर्दाहिणात्वेसुकसात्। तत्र। वियहवाक्यंकिंतुर्च
कयनं। तविधावययस्यारूचर्पीद्राजंतादविर्णाशब्दास्त्रिधानादिति वोध्यम्॥ यत्र स्प्रायत्त्वकारलोयेहृतेहलसांश्चि

म.खं. स्याहलउत्तरस्यतद्धितप्रकारस्यापघाभूतस्यलोपइतिकेचिदुक्तम्|तन्नो यथा श्रुतस्येति व्यर्थम्|न च यस्येति लोपस्याभावात्तेनास्ति
दुदीत्यसहलनुअत्तरस्यतद्धितस्याभावात्तद्वैयर्थ्यवदिति वाच्यम्|वचनसामर्थ्यान्नलोपस्यासिद्धत्वाभावात्|कथ्यमन्यथाश्रप
त्यस्येत्युपधाभूतस्येति तेनानुवर्तितमाकिंचिदंसत्यलोपेयकेते हलस्तद्धितस्येति किमर्थमुच्चारणम्|न तु उपधालोपस्या
लापायेकृ|अत्र तु न परत्वादुपधालोपएव प्राग्गुरा हर्त्तुमुच्यतः|नवा नयोः परस्य रमसिद्धत्वेनआगुरारूरत्नो कामचारः|विप्र
तिषेधे आभीयासिद्धत्वाभावस्य जनसन्तवनामिति सूत्रेभाष्यकृता सिद्धांतितत्वात्|कांडंतात्|यत्विह द्विकांडे त्यत्रद्वस
वोलुगित्यत्रेतद्धप्रत्ययमस्थाद्वितीयस्य रूर्ध्व स्थानेमतोमभ्रेतिसिद्धान्तादपुक्तमिद्धमिति|तत्तु रूपस्यालेशितिसूत्रेचत्वारगुलमि
त्यत्र द्विगोर्नित्यमितिद्वयसोवोलुगिति|तत्परस्यरस्त्वग्रंथविरोधात्तदुपेक्ष्यम्|अत्रन्यत्तु प्रक्रियाप्रदायारस्त्वध्येयम||पुरुष
त्समारोग|द्विपुरुषीत्यत्रपुरुषहस्तिभ्यामित्यत्रयद्वमानेनवार्त्तिकांतरेणलुगित्यनुयोक्तसूत्रस्यभाष्यवार्तिककाराभ्याम
स्पष्टत्वादिदमयुक्तमितिकेचित्|तन्न|एतेचातिप्रोगइत्यत्रोक्तरीत्याद्वत्तिस्या च नान्तरेणेतिनद्यर्थात्|उक्तसूत्रेद्विद्विगो
र्नित्यंलुगितिविहितोयप्रत्ययः|व्याख्यातंतु हस्तदन्तेन|अप्राप्तएवात्र लुग्विधीयत इति|यदपि पुरुषाद्वमाराग इति सूत्रेद्वि
गोस्तद्धितलुकीत्यनुवर्तनेन तत्सामर्थ्याल्लुगभ्याद्धियतइति|तदपिपुरुषहस्तिभ्यामितिसूत्रेनिराकरिष्यामः|निंयंसत्वाद्वर राम.

सोः||पत्रेचेदाहरणोत्तरमनुदात्तत्वपचुदाश्रीत्यदात्तनरान्तइमसात्||दामसान्त||दामहायनोन्तात्वेनेवसिद्धत्वात्|केचक
मामकाश्राचरा|भ्योमयवेलब्राचरीशद्धेद्वितीयोवृषेणादंबोध्यानयववर्यद्धतिहरदत्तः|तन्वापर्शेम्यइतिसांप्रदायिकपाठ
दिदेचिंत्यमितिकेचित्|तत्रेयंचिंता|अपरशब्दःस्वांगा|शिवाति ताधुदात्तत्समाङीपिसिद्धोऽपरीशब्दोआद्युदात्तः|स्या
त्पुष्पसानमानोदात्तः|सर्वेकर्मविद्धारूलकादिनाङीयासाधनीयइतिप्रकृतेऽनुदाहरणाम्|किंतुगार्यायणस्यमाप
दोन्तात्तपदंतोव्याद्धितीपववर्णाभिति न संप्रदायविरोधइतिसहृदयैराकलनीयम्|वर्णादनुदात्तात्|अनुपसर्जनादि
त्यनुवृत्तं दिवादीनामिवचूर्णस्यविशेषणंगा|ननुप्राप्तिपदिकस्याविशेषव्यापतेः|विभाषासर्वस्येतसत्रेवक्तव्योदोतथाऽव्या
स्यान्तेत्वाद्व|अपेरापाद्यालत्वंतितत्वंतुत्रिपुस्याने सुपनीत्येणीतिव्याख्येयम्|पूर्वपदात्तातापामिति कादसवारात्वमाना
रापचतिस्यंडीषेपतान्यस्यादत्यादिवाकातुनविग्रहः|किंतुनात्यर्थेकथ्यनम्|एवंचपदात्संज्ञायामितिवांद्सेवारात्वमानमा
पवत्रिस्यडीषेपतान्यस्याइत्यादिवाकेतेनविग्रहः|किंतुनात्यर्थेकथ्यनम्|एवंसुययाश्रुततद्रूपेवलादिहानुपसर्जनम
यरूणाप्रातिरतादेकविशेषणमितिकेषांचिद्व्योबोनिर्मूलइतिध्येयम्|अत्रवोङीपतुकालकपिलेत्यत्ररूपेमेतिमश्राप
यःकपेभ्येतिसोत्रादानोविलितिकेचिदुक्तम्|तदुणोदोत्स्यमुदात्तेनवृषेर्वर्तीइतिनकलत्संपनकमेःपमेतिवमधानुका

म·र· वधिकृद्धमाणि हेरादिम्ब म्भा म्भा नन्ना चष्टे वाचरतीति वार्थे शिवः क्विपा चाकर्तरि यि स्तद्दोषसद्भावान्नीषमोदेनिम्मुनीत्यादिव
न्नीषिम्मुनीति प्रकाशः। अत्र णिच्चि संप्रसारणादि येयपो रूपं दुर्लभमिति केचित्। तच्चिन्त्यम्॥ अत्र त्यकोस्तु भ ग्रंथ विरोधात्। प्र
कृत्येकाजिति प्रकृतिभावादिलोपयोः संभवाद्। न चैवेन न्याप्तिस्त्यापेनात्मने रस्येतिन्याये चु चुटेटेत्यस्येव वाधानवसरा दि
त हतिटिलोपाप त्तिडु वरिवेति वाच्यम्। एग वि टवदित्येनेनसाद्दितइत्यस्यातिदेशात्। इष्टनि हिपत्कार्यं तद्रूतिम्यात्तेनवे
ष्टतिन स्ताद्धितइति कविद्धकम्। प्रलिएइत्यो ऽणेनपरत्वाद्दे रित्यस्य वप्रवृत्तेरितिभ तस्पनाम यातो माधवादिभिरुक्तत्वात्।
मतान्तरे त्वपक्रान्तराभिधानमिति। अनुनासिकस्येति दीर्घः कुतो नोत्यादित्वव्यदेशात्। जानपदादीलडइह नखराव चनोगर्
त्यतेन तस्य स्त्रियामाभावात्। किंतु गुरुष्विव त्तिनिमित्त कः। ननु तेन सामित्यधिकारेनीत्यात्र नित्यत्वं त्त भः अस्य कृतिर्डीषं प्र
कृतित्वेन गुराप्र दृत्ते निमित्त कस्य प्रथम मुपात्स्थितेस्तमाद्दाशस्य चरितार्थत्वात्। एवं चं यत्त्वेष्टिवी लीम्रनाच्यदनदनेचत्र।
नीली न्येति प्रत्यप्रदाहृत्यनी ल्यारक्काणाढीत्यर्थः। नीत्यात्रनुक्तव्यइत्युक्तो। तदन्वधानात्। नत्यन्नताप्रकृतिर्थेनतदुदा
हरणमर्थवत्॥ अप्राणीनी ल्यारक्कोणे नीलीतिप्रत्नेत्स्तले द्वेष्टायापतिः उक्तन्यायविरोधात्। पुंयोगाद्दाख्यायाम्। यत्तुगो
पालिकेत्यादिसिद्धये गोप्पालिकात्तां त्रेतिकेचित्पठन्ति। तत्र। निषेधविनाटापृभावेपालिकातरत्वासंभवात्। इद्गुरुरणापर्दत्त राम·

त्रेकेकप्रीत्यादिसिद्धयर्थपया। कथंचित्संयोगोऽडीषोनिमित्त। ननुदंपतिभावचस्वेतिसिद्धातित्वात्रेनेवडा षिसिद्धेत्र्प्रानुक्तो नियमा
र्थं यवनाल्लिप्यामितिवा। त्रिक। दंपतिभावपरवेतिपक्षेऽपिलिपिरानतु पुंयोगेन लिपेः वर्णमाला घवनशब्दात् ने नैवडीषपि
विधापनेत्। एवं चं तस्येदमित्यणो वाधकोडीषितिके चटप्रसृतत्पासिंत्याः। अर्यः कृतिय। भो वास्तार्यः कवित्यारंत्यादि पादाभा
ष्येके पटवलिपटमेरा चादिपुस्तकेषु दृश्यते। तकेवाना त्तवर्णः स्वामिवैश्ययोरितिदुदाहृत्यास्मृत्वा। पत्रार्थः इत्युक्ता अर्थकृति
यामा मित्यानुदीयाद्रुदाहृतरन्वधाचोनुकूल। आर्यीशिद्युमरस्तायाणीत्युकमपियदि तुंशकाः कविचनैषेवोपलभ्यन्तर
तिनप्रतिकलः। तत्रायंस्वामिवैश्ययोरित्युदाहरंनीनदीकात्वर्थंतियाठेऽनकलेति। स्तुपुनविपश्चितः प्रष्टव्याः। अत्रानुगूल्या
दिरे वलाच वाचिक्त च्यइति हरदत्तः। अत्रैकेविदन्तुकिकृतेपररूपप्रसंगः। नवाकारो च्चरणम पर्थातत्वाधः। अत्रो येनइत्यस्य
वाधनेरवरितार्थत्वादिति। तत्रान्न तरगपररूपवाधनेनचारितार्थवहिरंगात्लो पवाधनार्थत्वाकल्प्यकात्वात्। विनिगमना
विरहेपिपररूपवाधकलस्यावश्यकत्वाद्। नचालोपवाधनार्थत्वं नवाप्यावश्यक। अत्र पयावाणादानेवलीयइति
न्यायेनपररूपान्नागलोपस्यैव प्राप्तेः पररूपाप्राप्तोतद्वाधकत्वस्यासंभवात् तयावाचावश्यकत्वादलोपवाधना
र्थत्वमेवास्त्विति वाच्यम्। मित्राम्नयत्वेनस्येनइत्यादाविववाणादौ गासित्यस्येहानुपस्थितेः। नुका - - -